

”Han säger det skall stå för efterkommande”

Profant gråstensbyggande i
Västergötland före 1860
– Exemplet Nääs ladugård

Amanda Görander Frost

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program

15 hp

Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2013:25

”Han säger det ska stå för efterkommande”
Profant gråstensbyggande i Västergötland före 1860
- Exemplet Nääs ladugård

Amanda Görander Frost

Handledare: Krister Svedhage

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2012/13

UNIVERSITY OF GOTHENBURG www.conservation.gu.se
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Goteborg, Sweden

Ph +46 31 786 4700
Fax +46 31 786 4703

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2013

By: Amanda Görander Frost
Mentor: Krister Svedhage

Title: "He says it will be for postarity"
Profane buildings of grey stone in Västergötland, Sweden – The Nääs Example

ABSTRACT

The intention of this essay was to examine profane masonry construction in "grey stone" (i.e. granite and gneiss), built during the early 19th century in the Swedish province of Västergötland. This has been done by an exemplified field study of a cowshed, built in 1831 by the ambitious entrepreneur Peter Wilhelm Berg. The cowshed is part of the Nääs estate, in Västergötland. With thick mason walls and high grey stone gables, it gives the impression of a medieval fortress more than that of a barn. This makes the building unusual from a perspective of architectural history, which raises many questions about the social and technical preconditions of the times, and how these influences affected this kind of construction. Evidence emerged, pointing to where the stone quarry might have been located and the reasons for choosing grey stone as a main building material. The social and technical consequences of this choice are also discussed.

The conclusions in the essay were made by interpretations of the collected data. The starting point of the interpretations was prior researches about grey stone and masonry techniques and previous knowledge about Nääs and Peter Wilhelm Berg. This information was then compared to the indications and clues found in the collected data, which led to a concluding discussion in the last chapter.

This essay hopes to invigorate interest in these buildings of grey stone. Interest will not only facilitate future preservation, restoration and use of this building, but also inspire further research into other grey stone constructions built in Västergötland during the Swedish preindustrial time.

Title in original language: "Han säger det ska stå för efterkommande"
Profant gråstensbyggande i Västergötland före 1860
– Exemplet Nääs ladugård

Language of text: Swedish

Number of pages:

Keywords: Masonry, Grey stone, Stone quarry, Profane building, Nääs, 1900th century

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—13/25—S3344E

”Kulturlandskapet kan icke förstås utan en grundlig kännedom om bebyggelsens sociala och tekniska förutsättningar och det mänskliga samhället, dess kultur och teknik kunna ej förklaras utan ett studium av de naturliga landskapliga förhållandena.”
- Åke Campbell, 1936 (Arnborg, 1980: 47)

Citatet i uppsatsens titel är taget från boken *Nääs fabrik 1833-1933: minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av Nääs fabriks grundläggning*. (Berg & Berg, 1933: 20)

INNEHÅLL

1. INLEDNING	9
1.1 BAKGRUND	9
1.2 PROBLEMFÖRMULERING	11
1.3 SYFTE OCH MÅLSÄTTNING	11
1.4 FRÅGESTÄLLNINGAR	11
1.5 METOD OCH KÄLLMATERIAL	12
1.6 AVGRÄNSNING.....	13
1.7 ÅTERKOMMANDE BEGREPP OCH BENÄMNINGAR.....	14
1.8 TIDIGARE FORSKNING OCH STUDIER.....	15
1.9 TEORETISK ANSATS	15
2. UNDERSÖKNINGENS UTGÅNGSPUNKTER	17
2.1 NÄÄS UNDER 1800-TALET	17
2.2 GRÅSTEN	20
2.2.1 Hantverkets historia från forntid till industrialismen.....	20
2.2.2 Metoder för brytning, transport och murning under 1800-talet	21
3. UNDERSÖKNING OCH RESULTAT	23
3.1 BERÄTTELSENA	23
3.1.1 Gråstensbyggnader på Nääs.....	23
3.1.2 Portaliden och Tollereds stenbrott.....	24
3.1.3 Omständigheter kring byggandet.....	25
3.2 BYGGNADEN	26
3.2.1 Byggnadsbeskrivning.....	26
3.2.2 Mur och sten.....	27
3.2.3 Bergs övriga gråstensbyggnader.....	29
3.3 LANDSKAPET	31
3.3.1 Portaliden.....	31
3.3.2 Tollereds stenbrott.....	34
3.4 ÄLDRE KARTOR OCH ARKIV.....	34
3.4.1 Nääs äggränser.....	34
3.4.2 Tecken på stenbrott.....	34
3.4.3 Brandförsäkringar.....	37
4. DISKUSSION, ANALYS OCH SLUTSATSER	39
4.1 STENENS URSPRUNG	39
4.2 STENBRYTNING, TRANSPORT OCH MURNING	39
4.3 BESTÄLLAREN, HANS SAMTID OCH PROFANT GRÅSTENSBYGGANDE.....	40
5. SAMMANFATTNING	43
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	45
OTRYCKTA KÄLLOR	45
<i>Arkiv</i>	45
<i>Muntliga källor</i>	45
TRYCKTA KÄLLOR.....	46
<i>Litteratur</i>	46
<i>Internetbaserade källor</i>	47

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING	48
--------------------------------	----

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

Ladugården intill Nääs slott är ett imponerande byggnadsverk. De 17 meter höga gavlarna, murade i oputsad gråsten med smidda ankarjärn och ventilationsöppningar som liknar skottgluggar, ger byggnaden ett monumentalt uttryck. Byggnadens stora volym med nära 2000 m² golvyta fördelade på två våningsplan vittnar om en tid då det fanns ett betydande och vinstgivande jordbruk på Nääs. Att ladugården står kvar idag beror på dess kraftiga gråstensväggar. När nya krav ställdes på modernisering av jordbruket under 1940-talet ansåg Lantbruksförbundets byggnadsförening att byggnaden egentligen borde rivas. Den stora volym sten som samlats på platsen bedömdes emellertid för kostsam och besvärlig att transportera bort. (Görander, 2012: 29) Därför har byggnaden fått stå kvar i ett, i stort sett, oförändrat exteriört skick, sedan den stod färdig år 1831. Berättelserna om svårigheten i att riva eller bygga om Nääs ladugård under modern tid säger något om det beundransvärda arbete som lades ner på att uppföra den under en tid då endast enklare tekniska hjälpmedel fanns tillgängliga.

Fig. 1. Nääs ladugårds södra fasad och västra gavel.

Foto: A. Görander Frost

Denna kandidatuppsats har kommit till inom ramen för Bebyggelseantikvariskt program på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs Universitet. Arbetet har utförts under tio veckor i mars – maj 2013 och omfattar 15 högskolepoäng.

Val av undersökningsobjekt och frågeställning grundar sig på uppkomna frågor i en tidigare studie under delkursen Bebyggelsehistorisk uppsats, som genomfördes under utbildningens fjärde termin. Under denna delkurs sammanställdes skriften *Nääs ladugård* (Görander, 2012), innehållandes en övergripande historik över Nääs ladugårds tillkomst runt år 1830 och dess historia fram tills idag. Dock uppstod ett flertal frågetecken angående varför just gråsten valdes som byggnadsmaterial, varifrån stenen kom och hur det rent praktiskt gick till att uppföra byggnaden. Denna fråga är relevant eftersom valet av byggnadsmaterial i kombination med konstruktionssätt ter sig mycket ovanligt för tiden och området. Därmed är avsikten med uppsatsen att försöka kasta sken på de storslagna idéer och det imponerande arbete som föregick en mycket ovanlig byggnad från 1800-talets första hälft. Därmed kan förhoppningsvis en fördjupad kunskap ges om gråstensbyggande under denna period.

Fig. 2. Flygfoto över Nääs udde från 1933. Säteriets huvudbyggnad och ladugård från norr.

Foto: August Abrahamsons Stiftelse

1.2 Problemformulering

Om kunskap saknas om uppförandet av en byggnad och dess material undermineras förståelsen för de sociala, tekniska och ekonomiska vinster och förluster byggnadens uppförande medförde. Därmed urholkas också förståelsen för byggd miljö som en manifestering av kulturhistoria. Utan denna kunskap försvåras även förvaltning samt eventuella restaureringsåtgärder och på så sätt också bevarandet av byggnaden.

1.3 Syfte och målsättning

Syftet med denna uppsats är att med hjälp av en fallstudie exemplifiera profant gråstensbyggande på landsbygden i Västergötland under 1800-talets första hälft. Det är också att diskutera och analysera vilken ökad förståelse som ges för det sammanhang som byggnaden uppstod i, i och med en ökad förståelse för materialet. Denna diskussion avser att innefatta både hur byggnadens tillkomst speglar beställarens personliga och samhälleliga idéer och behov, men också att vad det praktiska arbetet med materialet gråsten innebar under 1820 – 30-talet.

Målsättningen är att tillföra ny och fördjupad kunskap i ämnet genom att sätta resultatet av undersökningen i relation till befintligt kunskap om stenbyggande.

1.4 Frågeställningar

Frågeställningar för uppsatsarbetet har varit följande;

- Varför valdes gråsten som huvudsakligt byggnadsmaterial till Nääs ladugård?
- Var bröts stenen någonstans? Kom den från mark som utgjorde Nääs egna ägor när ladugårdsbygget påbörjades år 1829, eller köptes den in?
- Hur såg arbetet ut med att bryta, bearbeta, transportera och sedan sammanfoga stenen och under vilka omständigheter genomfördes det?
- Vad berättar Nääs ladugård om profant gråstensbyggande på västgötska landsbygden under 1800-talets första hälft?

Fig. 3. Sävelången och Nääs udde.

Foto: Amanda Görander Frost

1.5 Metod och källmaterial

För att få en djupare förståelse för arbetet med gråsten under tidigt 1800-tal, och därmed för vad det innebar att välja sådan sten som huvudsakligt byggnadsmaterial, har den befintliga kunskapen om stenbrytning och gråstenbyggande fram till år 1829 sammanställts. För denna del har nyare forskningen i ämnet varit utgångspunkt men även äldre handböcker i sten- och murarbete har använts, såsom Valfrid Karlssons (1907) *Lärobok i busbyggnadskonstruktioner* och E. E. von Rothsteins (1890) *Allmänna byggnadsläran*. För att kunna relatera frågeställningen till de specifika förutsättningar som fanns på Nääs under den tid då ladugården uppfördes har Nääs under 1800-talet beskrivits i större drag. Detta är undersökningens två utgångspunkter, som resterande resultat sedan tar språng ur.

För att besvara de angivna frågeställningarna och därmed uppnå det tänkta syftet med uppsatsen, har en källpluralistisk metodik använts. De olika källmaterialen har fått underbygga varandra för att skapa trovärdighet och för att kunna ge en bredare och flerdimensionell bild av det förflutna. Tyngdpunkt i metoden ligger i att inte skapa någon hierarki mellan de olika källmaterialen utan att sammanställa indikationerna och ledtrådar till slutledningar som bygger på sannolikhet snarare än absolut sanning. Uppsatsen har med andra ords uppstått genom en hermeneutisk forskningsprocess, där den huvudsakliga forskningsmetoden har varit tolkningen. Den empiriska studien har varit kvalitativ även om kvantitativa inslag, såsom tabeller, har varit nödvändiga för att illustrera uppgifter.

För att skapa struktur i källmaterialen, och för att slutledningarna i analys- och diskussionskapitlet skall kunna spåras, har källmaterialen delats in i fyra lättöverskådliga delar; *Berättelserna*, *Byggnaden*, *Landskapet* och *Äldre kartor och arkiv*. Insamlandet av material har inte löpt enligt denna ordning utan kombinerats och överlappat varandra. Uppdelningen och ordningsföljden är med andra ord främst gjord av pedagogiska skäl, för att göra undersökningen lättillgänglig. Nedan redovisas metoder för insamlandet av respektive källmaterial samt de källkritiska aspekter som tagits hänsyn till.

Den första delen – *Berättelserna* – innefattar de skrivna och muntliga utsagor som påträffats under arbetets gång i hembygdsböcker, minnesskrifter, eller som kommer från informant med stor kännedom om området. De muntliga utsagorna har insamlats genom intervju med informant från Skallsjö hembygdsförening. Intervjun genomfördes med uppsatsens frågeställningar som utgångspunkt och spelades in och transkriberades. Informanten talade fritt kring varje enskild fråga varpå intervjun sedan mynnade ut i en friare samtalsform mellan informant och intervjuare. Två telefonsamtal samt en exkursion med samma informant ligger också till grund för de muntliga utsagorna. Dessa samtal spelades däremot inte in på grund av tidsbrist och tekniska svårigheter. Innehållet i de samtal som då fördes antecknades istället. Den inspelade intervjun, transkriberingen samt anteckningarna förvaras hos författaren.

De skriftliga utsagorna har visat sig mycket samstämmiga, vilket kan förklaras med att de i stort grundar sig på uppgifter från samma upphovsman, nämligen Johan Teodor Bergs sonson Gunnar Berg. Han skrev flera släktkrönikor och historiska skildringar om Peter Wilhelm Berg och hans familj, om Nääs fabrik AB och om Tollereds brukssamhälle. Den första, *Nääs fabrik 1833-1933* (Berg & Berg, 1933), skrevs tillsammans med Gunnars kusin Arno Berg, som var bosatt i Norge och senare skulle komma att bli Oslos första stadsantikvarie. (snl.no) En skönlitterär skildring om Peter Wilhelm Berg och hans familj har skrivits av Kerstin Sandberg och Ingvor Berg (1992). Den senare av författarna är

också släkt med Gunnar Berg. Uppgifterna i dessa böcker är till viss del grundade på de berättelser som funnits inom familjen, men också på arkivuppgifter, såsom dagboksanteckningar av Johan Teodor Berg samt brev mellan familjemedlemmarna under 1820-30-talen. Dagboken lär ha arkiverats tillsammans med andra privata handlingar i Bergska släktarkivet på Landsarkivet i Göteborg men under denna uppsats tillblivelse fanns den tyvärr inte där längre. Inte heller de brev som omtalas i *Nääs Fabrik 1833-1933* har återfunnits i arkiven. Därför har dagbokens och brevens innehåll endast återgetts som Gunnar Bergs, Arno Bergs eller Ingvor Bergs utsagor, istället för som arkivuppgifter.

Undersökningskapitlets andra del - *Byggnaden* - består av en byggnadsundersökning där en okulär besiktning samt en fotodokumentation av byggnaden och gråstenen gjordes. Fotona togs i avsikt att kunna redovisa resultatet i uppsatsen men också för att kunna återgå till bilderna vid eventuella tveksamheter. Byggnadsstenen undersöktes också tillsammans med geolog i fält, för att få ett expertutlåtande angående frågor om bergart och bearbetningsmetod. Ett andra utlåtande apropå dessa frågor gjordes kort av ytterligare en geolog, dock inte på plats utan med hjälp av foton.

I den tredje delen; *landskapet*, genomfördes sammanlagt tre exkursioner i de områden där stenen tros ha sitt ursprung. Den första exkursionen genomfördes, som nämns ovan, tillsammans med informanten från Skallsjö hembygdsförening. Det andra besöket gjordes tillsammans med samma geolog som vid byggnadsundersökningen. Detta besök kompletterades med studier av Sveriges geologiska undersöknings (SGU:s) jordarts- och berggrundskartor. En tredje exkursionen genomfördes i syfte att fotografera och dokumentera landskapet.

Äldre kartor och arkiv, som är den fjärde delen, har undersökts genom att studera Lantmäteriets historiska kartor. Kartorna har uppkommit under ett långt tidsspänn mellan 1655 och 1962 och har bestått av såväl geometriska kartor, skifteskartor och ekonomiska kartor. Vidare har arkivmaterial undersökts på Landsarkivet i Göteborg och med hjälp av Riksarkivets digitaliserade arkiv och databaser. På så sätt har äldre kartmaterial och köpebrev från Nääs fabriks AB:s privata arkiv samt brandförsäkringshandlingar från Brandförsäkringsverket kunnat granskas. Stor energi i uppsatsarbetet lades på att finna bevarade kassaböcker, dagsverkslistor och kartor med utritade lokala stenbrott eller byallmänningar för stenbrytning, tyvärr utan framgång. Arkivmaterialet har med andra ord varit mycket begränsat.

1.6 Avgränsning

Undersökningen har avgränsats vad gäller landskapsundersökningen. Den tidsmässiga ramen för arbetet har medfört att omfattande systematiska avscanningar i fält av hela området runt Nääs inte varit möjliga. Detta har bidragit till att de områden som innefattats i landskapsundersökningen är sådana som med hjälp av de andra källmaterialen pekats ut som extra intressanta. Dessa områden har undersökts översiktligt i samråd med geolog men inga grundligare geologiska undersökningar eller provtagningar har genomförts.

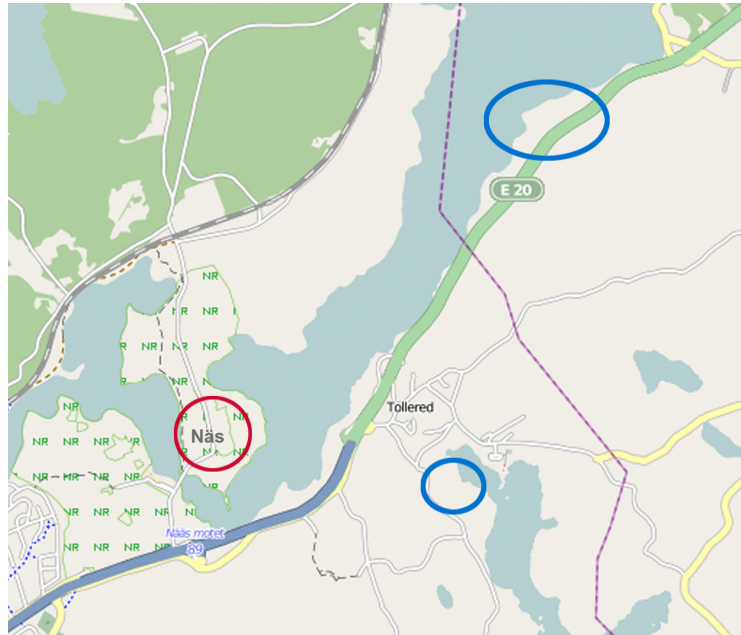

Fig. 4. Näs udde inringat i väst. Portaliden är inringat i nordost och Tollereds stenbrott i öst. Karta: © Open Street Map Contributors

1.7 Återkommande begrepp och benämningar

Ett par begrepp och benämningar återkommer i uppsatsen. Eftersom de nödvändigtvis inte har samma betydelse i andra sammanhang är det nödvändigt att deras betydelse i undersökningen definieras. Särskilt eftersom dessa begrepp till stor del är utgångspunkt för studien.

Gråsten avser stenmaterial bestående av magmatiska och metamorfa bergarter såsom granit och gnejs. Dessa karaktäriseras av att de saknar utvinningsbara mineralfyndigheter. Begreppet ska inte blandas ihop med **natursten**, som är en betydligt bredare term för byggnadssten, där även sedimentära bergarter såsom kalk- och sandsten ingår.

Portaliden är i uppsatsen en benämning på det område som, enligt den muntliga utsagan, lär vara platsen där byggnadsstenen till ladugården hämtades eller bröts. (se fig. 4)

Tollereds stenbrott kallas det stenbrott där gråsten lär ha brutits till närbelägna nybyggen under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. (se fig. 4)

De två benämningarna på områdena ovan kommer från de muntliga och skriftliga utsagorna, men har i övrigt inte återfunnits i källmaterialets kart- eller arkivmaterial. Av pedagogiska skäl används de ändå i uppsatsen för att tydliggöra vilket specifikt område som beskrivs eller diskuteras.

1.8 Tidigare forskning och studier

Forskning angående stenbyggande under första delen av 1800-talet är begränsad och då området berörs rör det sig ofta om beskrivningar av längre tidsspann och därmed nämns temat endast i förbifarten för att förklara andra tiders konstruktioner eller metoder. I den befintliga forskningen berörs dessutom oftare kalk- och sandstensbyggande, alternativt senare tids mer industriellt bruten granit. Studier av detta slag har ändå visat sig användbara på grund av bristen på annan utförlig forskning på temat för uppsatsen. Genom att ta del av studier angående både tidigare och senare tids stenarbeten, bland annat i litteratur och forskning kring stenkyrkor, har undersökningens pusselbitar lättare kunnat läggas på plats.

För att få en bild av tidigt sten- och murarbete har Gunilla Gardelins (2006) avhandling *En värld av sten: stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland* använts. Trots att hennes forskning främst är inriktad på östgötska kalkstenshuggare under medeltiden har den visat sig användbar vad gäller skapa förståelse för hantverkets grundläggande principer.

Eva Sandström Malinowski och Tommy Johanssons (2007) kapitel om murning och putsning i *Hantverket i gamla hus* presenterar murningens utveckling över tid samt ger ingående skildringar av olika stenmaterials och murbruks egenskaper. Murverk i gråsten under olika tidsperioder behandlas också i Karin Anderssons och Agneta Hildebrands (1988) bok *Handledning vid byggnadsarkeologisk undersökning*.

Riksantikvarieämbetet utförde en inventering av exponerad och bearbetad natursten i landet under början av 1990-talet för att få en överblick över de omfattande bevarandeinsatser som man kunde ställas inför. I inventeringen ingick alltså även kalk- och sandstensbyggnationer och resultatet sammanställdes till serien *Natursten i byggnader*. I delarna *Teknik och historia* (1993) och i *Stenen i tiden: Från 1000-talet till 1940* (1996) ges en god inblick i hantverkets historia, både vad gäller mureri och stenbrytning. Delen *Skaraborgs och Älvsborgs län* (1996) visar på det regionala utbudet av natursten i byggnader samt den aktuella skadebilden i länen. Här finns dock inte Nääs ladugård med.

Gråsten i lantbrukets byggnader samt förutsättningarna för sådant byggande beskrivs i Ulrich Langes (2011) *Ladugården: Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*. Även Finn Werne (1993) tar upp bönders stenbyggande i *Böndernas bygge: traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*.

Om Nääs ladugård har en bebyggelsehistorisk studie genomförts på Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. I *Nääs ladugård* presenterar Görander (2012) en övergripande historik över byggnaden samt redovisar en dokumentering över ladugårdens nuvarande utseende.

1.9 Teoretisk ansats

Bebyggelsehistorisk forskning är ett brett forskningsfält med tvärvetenskaplig inriktning, där humanistiska, samhällsvetenskapliga och naturvetenskapliga perspektiv samsas. (www.conservation.gu.se) Denna utgångspunkt för studier, där arkitekturhistoria, ekonomisk historia och etnologi samsas med bland annat teknisk och materialmässig forskning, kan skapa en alldeles särskild förståelse för kulturhistoria. Kulturhistoria i det här sammanhanget definieras som av ekonomi- och agrarhistorikern Janken Myrdal; det är ”vardagens historia” och syftar till att beskriva det som ligger utanför ”stadsmaktens händelseskikt”. (Myrdal, 2007: 495) Då vardagens historia kan vara svårgreppbar, eftersom den kännetecknas av företeelser som kan vara både självklara och/eller tabubelagda, kräver

kulturhistorisk forskning en diskussion om källkritik. Teoretisk ansats i denna uppsats ligger i en sådan diskussion eftersom arbetet med och synen på källmaterialet har varit en förutsättning för analysen av studiens resultat.

För historiska studier finns två modeller för att se på källmaterialet och för att föra en källkritisk diskussion. Den ena är den Weibullska modellen, där målet är att hitta den mest trovärdiga källan och exkludera övriga. (Myrdal, 2007: 495) Problemet med denna är att motsättningar mellan de olika källmaterialen kan avskriva deras giltighet, varpå de inte går att använda. (Florén och Ågren, 2006: 77) Den andra modellen är den inkluderande, *källpluralistiska*. Begreppet kommer från Rolf Torstendahl som skrev om det pluralistiska synsättet på 1960-talet. Principen är att flera källor kan användas som komplement för varandra och trovärdigheten för en uppgift bekräftas av antalet källor. Modellen är tätt förbunden med indiciemetoden, där pusselbitar läggs ihop och skapar möjliga händelseförlopp. Stora mängder material måste gås igenom och de samlade (fåtal) belägg som återfinns sammanställs till forskningsresultatet. Olika grader av osäkerhet karaktäriserar den källpluralistiska modellen, vilket den också har kritiserats för. Alternativet skulle dock bli en fattigare historieskrivning. (Myrdal, 2007: 495ff) Med ett exkluderande källkritiskt synsätt kan vissa händelser, företeelser och grupper lämnas utanför det kollektiva minnet och på så sätt kan exempelvis samhällliga, strukturella maktrelationer upprätthållas. Ett sådant exempel är Göteborgs romska historia. Eftersom romerna som grupp inte efterlämnat sådana materiella spår som passerat in i eller bevarats av staden, ingår inte gruppen i stadens kollektiva minne och självbild. (Martins Holmberg, 2010: utan sidnumrering)

För en breddad bild av det förflutna återstår en grundläggande premiss för den källpluralistiska modellen. Osäkerhetsfaktorn i slutledningarna leder till att forskningen inte beskriver en absolut sanning, utan det som är *sannolikt*. (Myrdal, 2007: 503) Att använda motsägende uppgifter som alternativ, snarare än att avskriva dem som osanning, blir ett sätt att nyansera bilden. (Florén och Ågren, 2006: 77) Den klassiska källkritiken, där källmaterialets validitet och tendens prövas, är givetvis viktigt att kombinera med modellen. (Myrdal, 2007: 502)

I slutändan är målet att skapa en bredare historieskrivning och, som Martins Holmberg skriver:

(...) ett diversifierat, reflexivt och motsägelsefullt [kollektivt] minne som kan utgöra en resurs för att upprätta alternativa världar och motbilder. (Martins Holmberg, 2007: utan sidnumrering)

2. UNDERSÖKNINGENS UTGÅNGSPUNKTER

2.1 Nääs under 1800-talet

Nääs slott ligger i Lerums kommun, (Skallsjö socken) i Västra Götalands Län. Huvudbyggnaden ligger placerad på en udde i sjön Sävelången, strax utanför tätorten Floda och ungefär 15 km från Alingsås. Fram till 1800-talets slut beboddes säteriet av adliga och högborgerliga familjer. Mest känd är kanske affärsmannen och slöjdentusiasten August Abrahamson som bodde på Nääs fram till sin död 1898 och som därefter donerade egendomen till staten för att bli en statlig stiftelse.

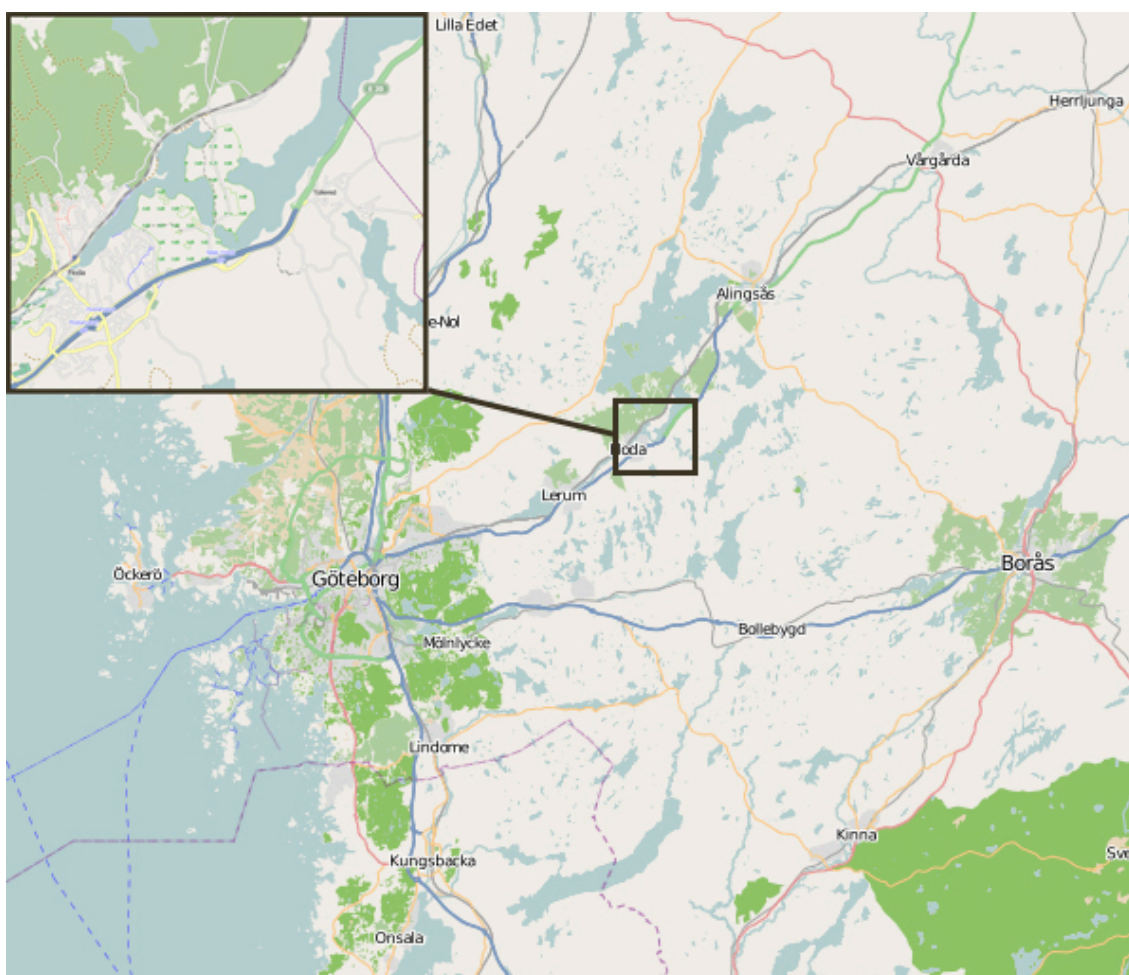

Fig. 5. Nääs i Västsvrige.

Karta: © Open Street Map Contributors

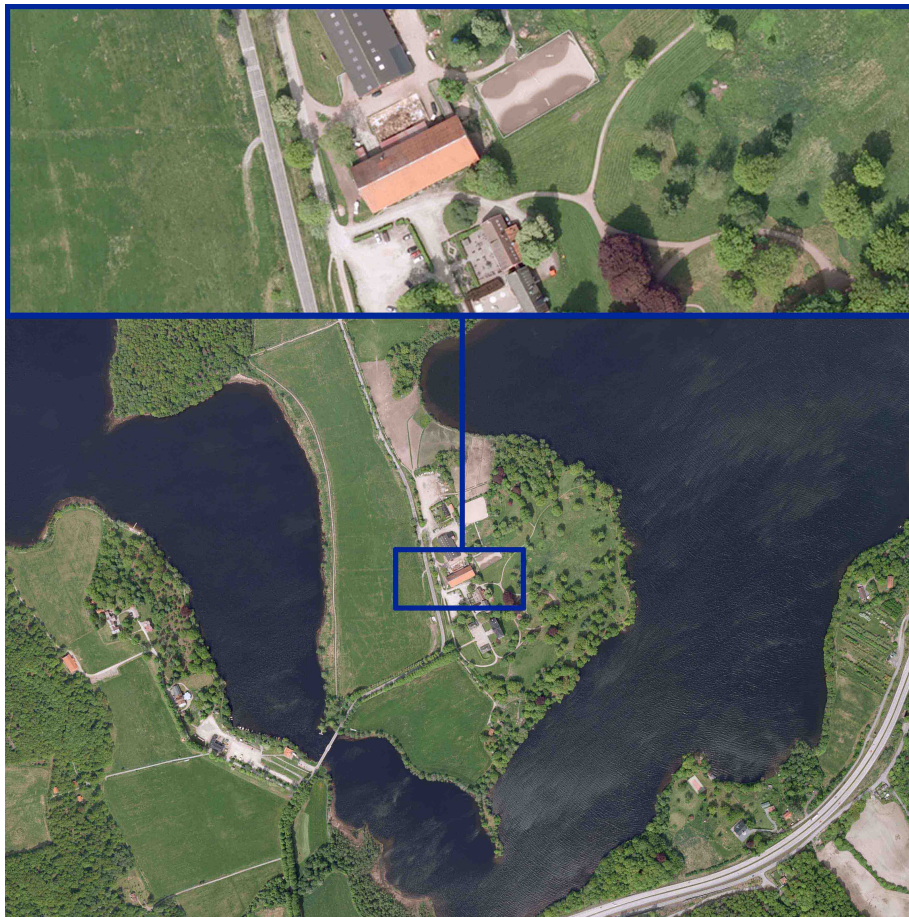

Fig. 6. Flygfoto över Nääs idag .

Foto: Lerums kommun

Ladugården uppfördes under åren 1829-31 av grosshandlare Peter Wilhelm Berg. Berg hade år 1824 köpt säteriet Nääs och därmed påbörjat en omfattande upprustning. Förutom ladugården renoverades huvudbyggnaden som fick en andra våning samt en smickrande entrétrappa. Ett tegelbränneri med tillhörande torklador, två brännvinsbrännerier, ett stort svinhus för 200 djur, arbetarbostaden Lilla Nääs, jordkällare, rotfruktslada, smedja, stall, magasin och en handfull andra mindre ekonomibyggnader tillkom också under familjen Bergs första tid på Nääs. (Görander, 2012: 22) Arkitekt för de större byggprojekten, såsom huvudbyggnadens entrétrappa, ladugården, Lilla Nääs och renoveringen av flyglarna lär ha varit Peter Wilhelm Bergs son Johan Teodor. (Görander, 2012: 22ff)

År 1833 var majoriteten av nybyggnationerna på säteriet färdigställda och Peter Wilhelm hade då bestämt sig för att starta ett bomullsspinneri vid Tollereds ströms utlopp i Sävelängen. Efter att Berg hade lyckats köpa den mark som omgärdade Brokvarnfallet påbörjades byggandet av Nääs fabrik. Under åren 1833-35 uppfördes två byggnader; Övre fabriken och Nedre fabriken. (Berg, 1978: 13ff) Med åren expanderade verksamheten och Tollereds växte till ett brukssamhälle med både bostäder, skola och samlingslokaler för de anställda. (Berg, 1978: 13ff)

När Peter Wilhelm Berg dog år 1854 delades Nääs ägor mellan hans tre barn Johan Teodor, Nancy och Gottfried. Den sistnämnde tog över jordbruket och huvudbyggnaden medan de två andra fortsatte att driva och utveckla Nääs fabrik. År 1868 sålde Gottfried Berg Nääs egendom till August Abrahamson som drygt tio år senare kom att starta Nääs slöjdseminarium tillsammans med sin systerson Otto Salomon. (Görander, 2012: 24) Seminariet blev så småningom världskänt och omtalades bland annat i Selma Lagerlöfs bok *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. (Lagerlöf, 1906-1907: 659ff)

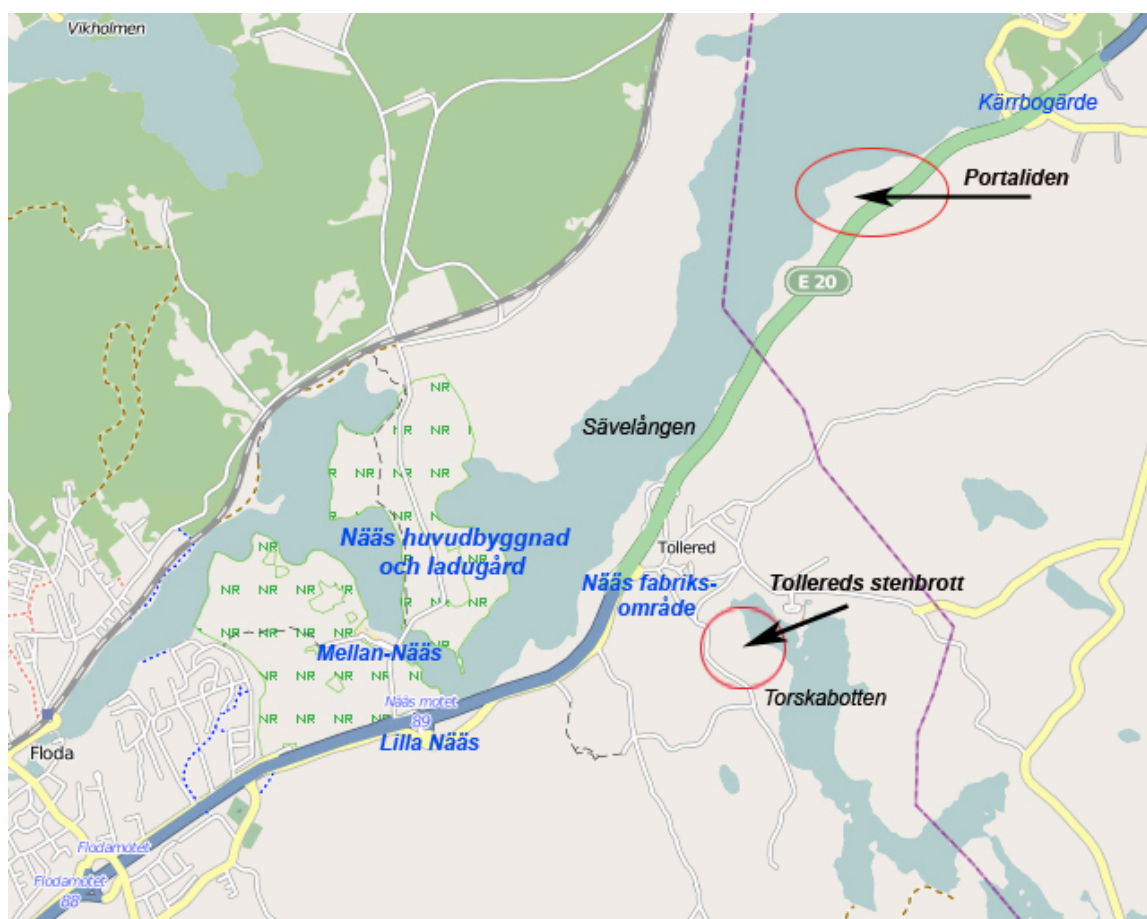

Fig. 7. Nääs och Tollered. Portaliden och Tollered's stenbrott inringade. Karta: © Open Street Map Contributors

2.2 Gråsten

2.2.1 *Hantverkets historia från forntid till industrialismen*

Sten som byggmaterial är beständigt och hållbart varför gråstenskonstruktioner genom historien använts till byggnader där oföränderlighet varit eftersträvarvärt. (Sundnér, 1993: 16) Sådana var religiösa byggnader och monument som skulle ha en evighetskaraktär men också anläggningar som stod inför en särskild påfrestning, till exempel en källare som ska tåla markfukt, en bakstuga som inte ska brinna ner om olyckan är framme eller en stadsmur som ska skydda staden från angrepp.

Användningen av gråsten i byggnationer och monument har en gammal tradition i Sverige som sträcker sig långt tillbaka i tiden. Den rika förekomsten av runstenar berättar om grundläggande kännedom om bearbetning av sten i Sverige redan under den förkristna tiden. (Ferm & Andersson, 1991: 305) Under förhistorisk tid byggdes dock endast kallmurade konstruktioner. (Andersson & Hildebrand, 1988: 37) Kunskap om murning med bruk samt om mer storskalig stenhuggning kom till Sverige först under den tidiga medeltiden, då Sverige kristnats och de första stenkyrkorna uppfördes av byggmästare från kontinenten med teknik och formspråk som härrörde från senantikens. (Ferm & Andersson, 1991: 305; Sundnér, 1993: 16) Då skedde den huvudsakliga organisationen kring byggnadsarbetet av kyrkan själv men så småningom även av kungar som hade ekonomiska möjligheter att anlita utländska murare och stenhuggare. (Dahlberg & Franzén, 2008: 133) Under medeltiden spreds hantverket till inhemska byggmästare (Dahlberg & Franzén, 2008: 13) men något svenskt stenhuggarskrå verkar däremot inte ha funnits förrän på mitten av 1600-talet. Möjligen berodde det på att stenhuggarna innan det ingick i murarskrået. (Gardelin, 2006: 8)

Även när inhemska kunskaper om mureri och stenhuggning fanns var valet av byggnadsmaterial fortfarande knutet till den lokala tillgången samt de traditionsbundna och kulturella förutsättningarna. Därför är gråsten i äldre byggnader vanligare i vissa delar av Skåne, medan medeltida stenkyrkor i till exempel Östergötland oftare är i kalksten. (Lange, 2011: 50; Gardelin, 2006: 48) Fram till 1800-talets andra hälft hade endast kronan, kyrkan och adeln möjlighet att bygga i storskaligt i gråsten, då det krävde stor tillgång på tid och arbetskraft. (Dahlberg & Franzén, 2008: 13) Under medeltiden lämnades murverken exponerade och synliga men från 1600-talet fram till 1800-talets senare del täcktes så gott som alla stenfasader av kalkputs, som sedan målades. (Sandström Malinowski & Johansson, 2007: 34)

Trots svårigheten och kostsamheten med stenbyggande började man från statligt håll att propagera för detta framför byggande i trä under 1700-talet. Anledningen var delvis en rädsla för att trädresurserna skulle uttömmas men också vetskapen om att sten förlängde byggnadernas livslängd. (Lange, 2011: 50) Bebyggelsen i fortsatte dock att domineras av trähus under 1700-talet eftersom det var ett så pass mycket billigare och mer lättillgängligt material. Först efter flera stora och ödeläggande stadsbränder i kombination med ett skärpt regelverk från statligt håll hårdnade kraven på sten i städerna under 1800-talets början. Det ökade välståndet i de övre samhällsskikten drev på stenbyggandet. (Sandström Malinowski & Johansson, 2007: 32ff) I västsvenska städer som Göteborg ledde detta till en kraftig ökning av hus uppförda i tegel. När de industrimässiga stenhuggerierna startade på 1840-talet kunde större kvantiteter av högkvalitativt granit tas fram, dock främst till

arkitekturdetaljer, fasadbeklädnad och marksten. Graniten användes också ofta till statliga byggprojekt, till exempel fortifikationsanläggningar och kanaler. Infrastrukturella framsteg just såsom de nya kanalerna, men även järnvägen, bidrog till att stenen lättare och snabbare kunde transporteras till de stora byggplatserna i städerna och på gods och herrgårdar. (Sturkell, Eliasson & Lange, 2012: 10) De vanligast förekommande profana gråstensbyggnationerna från 1800-talets första hälft i Västergötland är emellertid uppförda av de lägre samhällsskikten, men då mer småskaliga byggnadsverk och konstruktioner. Om detta vittnar jordkällare, stenmurar och broar i det västgötska kulturlandskapet. (Arnborg, 1980: 89) För det större stenbyggandet på landsbygden gjorde annars Nobels dynamitupptäckt en avgörande skillnad. Att uppföra en ladugård i gråsten efter 1875 krävde betydligt mindre arbetsinsats än tidigare, förutsatt att sten fanns att tillgå lokalt. Detta ledde till en kraftig ökning av sådana byggnationer under det sena 1800-talet och framåt. (Lange, 2011: 50)

2.2.2 Metoder för brytning, transport och murning under 1800-talet

Den gråsten som idag återfinns i västsvenska, profana byggnationer på landsbygden från tiden före 1850 är med stor sannolikhet lokalt bruten. Ibland användes krut men då krutet trasade sönder stenen lättare och brottytan blev mindre förutsägbar var detta en impopulär metod. (Informant 1) De vanligaste teknikerna var annars kilning eller brytning. Enligt von Rothsteins (2003[1890]) byggnadslära var kilning att föredra vid klyvning av större markfunna stenblock eller om man ville ta ut ett större block från en bergvägg. En mindre ränna högs då ut för att sedan tvinga in järnbleck i rännan så att stenen slutligen klövs. Var blocken stora kunde man först borra hål med hjälp av borrhål och sedan slå in järnblecken i borrhålen. (von Rothstein, 2003[1890]: 122) Borrningen gjordes av upp till tre personer, där en person höll borret medan en eller två personer slog ner det med släggor. (von Rothstein, 2003[1890]: 115) Berg kunde också sprängas genom att tillföra värme och sedan hastig kyla, varpå det sprack. (Andersson & Hildebrand, 1988: 37) Denna metod ansågs billig men tidsödande. (von Rothstein, 2003[1890]: 112)

Gråstenen skulle vara helt befriad från påväxt, jord och fukt innan den placerades i murverket. Valfrid Karlsson menade i sin lärobok att mindre, lösa block och markfunna stenar till och med alltid först borde klyvas, för att försäkra sig om att stenen inte skulle vittra eller innehöll lösa skikt. (Karlsson, 1907: 3) Sten av främst granitiska bergarter ansågs vara att föredra framför gnejsiga, eftersom granit var lättare att tukta till kvadrar. Storkornig gnejs vittrade lätt, särskilt i kontakt med fukt. Vid kontakt med urin och gödsel kunde till och med murröta uppstå. Dock var gnejs lättare att klyva. (von Rothstein, 2003[1890]: 72ff) Andra bergarter, såsom diabas, diorit och hyperit gick i allmänhet under namnet granit då de användes, eftersom de ansågs ha liknande egenskaper som byggnadssten. (Karlsson, 1907: 2)

Stenbrytningsteknikerna lär ha spridits till större delen av landsbygdens befolkning i Västergötland. Småskaliga stenbrott öppnades och gråsten bröts och klövs med slägga, sätt, borrhål, pint och kilar, för att användas till exempelvis grundsten, trappsten, jordkällare och murar. (Arnborg, 1980: 89ff) En stor mängd sten införskaffades också vid stenröjning av åkrar och nyodlingar eller påträffades i närheten av platsen där man skulle bygga. Ett redskap för denna typ av stenröjning var, den i Västergötland kallade, *vågten*. Vågten användes fortfarande på 1900-talet men lär haft en lång tradition bakom sig. Redskapet bestod av en lång stöv av trä, ofta med en hästsko fäst i ena endan och avsmalnande upp till. Hästskon skyddade stöven och gav extra grepp mot stenen. Stöven användes sedan som en hävstång. Jord och vegetation runt stenen avlägsnades med spade och järnspett eller

järnstång så att det fanns utrymme för vågten och så att den fick ett rejält tag under stenen. Sedan kunde stenen hävas upp ur marken med hjälp av ett stycke trä eller en annan sten som lades under vågten att häva emot. Allteftersom stenen höjdes lades mindre stenar in under den stora. Ibland krävde större block mer avancerad teknik för att man skulle kunna rubba dem. I Skaraborgs läns Hushållningssällskaps handlingar finns en illustration från 1825 av en ”Stenlyftnings Machin”, som fungerade som en trebent kran. En dubb hamrades ner i ett borrar hål i den sten man ville lyfta och på så sätt kunde man sedan vinscha upp den. (Arnborg, 1980: 58)

Ett vanligt sätt att transportera stenen var med hjälp av en träsläde som såg ut som en kortare stege, liggandes på marken. Släden är i Västergötland känd under flera olika namn, såsom exempelvis *stensläde*, *stensläpa*, *stenla* eller *sliss*. (Arnborg, 1980: 51) Släden kunde vara av både enklare och mer avancerat slag. På följande sätt fungerade en av de mer uppfinningsrika:

Ett par planhuggna eller sågade stockar var svängbart sammanfogade baktill med en banke. Släpans skalmar lades på var sida om stenen. När hästen drog släpan, trycktes de båda medarna samman under stenen, som sedan kunde forslas bort. (Arnborg, 1980: 51)

Släden drogs sedan av häst eller oxe, helst på vintervägarna men ibland även på barmark. Olika rälsanordningar kunde läggas ut, antingen för att minska friktionen eller öka den på sträckor som sluttade nedför. (Arnborg, 1980: 51) Att transportera stenen mellan stembrott och byggplats på släde var något som gjordes redan under katedralbyggandet under medeltiden. Släde på snö var ett bra transportmedel för tung last. Vintervägarna kunde dras i rakare och därmed kortare sträckor genom landskapet än sommarvägarna. (Gardelin, 2006: 41) Enligt von Rothstein kunde också en ordentlig vagn med breda och järnskodda hjul användas. Enligt författaren var lyftningen av stenen det största bekymret, varför en stege kunde användas för att skjuta upp stenen på vagnen. Von Rothstein anser dock att det minst kostsamma vid storskalig stembrytning är att frakta stenen med båt och uppföra lyftkranar vid på- och avlastningsplatsen. (von Rothstein, 2003[1890]: 124ff)

Mur- och putsbruk blandades traditionellt av kalk, sand och vatten på byggarbetsplatsen. Ibland ingick även olika tillsatser, till exempel tegelkross eller aska. Medan kalkbruket härdade och blev hårt var det mycket känsligt mot frost men också mot torka och vind. (Sandström Malinowski & Johansson, 2007: 37ff) Obearbetad sten krävde mer murbruk än kvadrar, eftersom stenarnas sidor var ojämna. Vanligen lades stenen med sin största och slätaste sida nedåt och om möjligt gjordes en relativt jämn, vågrät skiftläggning. Om större håligheter uppstod på grund av stenarnas olikformighet kunde mindre stenar och skärvor muras in i mellanrummen, vilket kallades ”skolning”. (von Rothstein, 2003[1890]: 334ff)

3. UNDERSÖKNING OCH RESULTAT

Nedan presenteras de uppgifter som framkommit i studierna av respektive källmaterial.

3.1 Berättelserna

3.1.1 *Gråstensbyggnader på Nääs*

Efterlevande släktingar lär hävda att Peter Wilhelm blev avskräckt att bygga i trä efter att ha sett de stora stadsbränderna i Göteborg under tidigt 1800-tal, varför sten i olika former blev ett återkommande byggnadsmaterial på Nääs och i Tollerod. (Informant 3) Enligt Gunnar Bergs utsagor var en av Peter Wilhelm Bergs första nybyggnationer på Nääs tegelbruket som låg nere vid bron, bredvid nuvarande Mellan-Nääs. Ett tegelbränneri som kunde bränna 40 000 tegel åt gången möjliggjorde en våg av nybyggen i sten. (Berg, 1976: 14) Redan under våren året efter att familjen Berg införskaffat Nääs skrev Peter Wilhelms son Pierre ett brev till någon av sina bröder, där han beskrev faderns stora planer och många byggprojekt:

Du vet väl att Pappa skall ändra byggnaden med frontespis och Pesan till nästa år; i år bygger han en stenbro öfver sjön, i fjor byggde han bränneri på nya sättet hvarmed han på 16 tunnor med 90 kannors panna bränner 80 kannor brännvin av 6 graders styrka; sten färder allt av sten. Han säger det skall stå för efterkommande - - -. Pappa lägger ned stora summor där. (Berg & Berg, 1933: 20)

Både stenbron och bränneriet var dock byggda i gråsten och inte i tegel. (se 3.4: Äldre kartor och arkiv) Bron, som än idag leder över vattnet upp mot Nääs huvudbyggnad, omnämns även i Rurik Holms (1942) kapitel i *Nääs historia 1872-1942*, och beskrivs där som ett solitt, hållbart och uppskattat alternativ till den äldre träbron. (Holm, 1942: 24) Tegelbruket lär trots detta ha stått långt ifrån stilla. I flera av Gunnar Bergs utsagor om Nääs och Nääs fabrik berättas om hur bruket försörjde säteriets nybyggnationer, såsom påbyggandet av en andra våning i huvudbyggnaden. Framförallt ska emellertid teglet ha använts till det stora fabriksbyggandet på 1830-talet. (Berg & Berg, 1933: 26; Berg, 1978:14) Fabriksbyggnaderna konstruerades främst av tegel, dock hade både Övre och Nedre fabriken källarvåningar i gråsten, murade med avancerade, rundbågade valv. (Berg, 1978: 13ff) Dessa var inte de enda byggnader med gråsten på fabriksområdet uppförda av Peter Wilhelm under 1830-50-talen, enligt samma bok:

Nerfarten från gamla landsvägen till fabriksområdet flankerades av tvenne gråstensflyglar med pyramidtak, belägna några tiotal meter ovanför Övre Fabrikens trapptorn. (...) År 1850 sammanbyggdes dessa båda små gråstensflyglar till en byggnad, som dessutom påbörjades med en andra våning av tegel, där arbetarbostäder inreddes. (...) Vid sidan av flyglarna och invid gamla landsvägen uppfördes år 1845 kontors- och lagerbyggnaden med bottenvåning av gråsten och två våningar av tegel. (Berg, 1978: 14)

Ladugårdsbygget var ändå det största byggnadsprojektet i gråsten. Johan Teodor ska ha beskrivit i sin dagbok hur han påbörjade ritningarna av ladugården i januari år 1828. Redan året därpå startade byggandet. (Berg & Berg, 1933: 26) I *Nääs fabrik 1833-1933* skrev Gunnar Berg och Arno Berg följande om ladugården;

(...) det bara i valven över fönstren och dörrarna, som man nedlät sig till att använda tegel, trots att det var så mycket större tillgång på detta från eget tegelbruk, medan man däremot måste hämta gråstenen en halv mil borta. (Berg & Berg, 1933: 26)

3.1.2 Portaliden och Tollereds stenbrott

Någon beskrivning av vilken plats som gråstenen till ladugården skulle ha hämtats från eller vad denna plats kallades återfinns inte i någon av de utsagor som getts i Gunnar Bergs böcker och skrifter. Inte heller Rurik Holms (1942) kapitel behandlade stenbrottets lokalisering i kapitlet *Nääs historia 1872-1942*, där annars Nääs äldre historia och Peter Wilhelm Bergs nybyggen beskrevs. (Holm, 1942: 17ff) Däremot omnämndes ämnet i Bergs och Sandbergs (1992) bok *Peter Wilhelm Berg: Nääs slott och Nääs fabrik*, där det står att platsen som stenen forsats från hette Portaliden och låg en halv mil från byggarbetsplatsen. (Berg & Sandberg, 1992: 73) Enligt samma bok bröts även gråstenen till fabriksbyggnaderna där. (Berg & Sandberg, 1992: 88) Uppgiften om Portaliden återkommer i de muntliga utsagorna. Informanten hänvisade då uppgiften till en bok om Nääs som han har läst för en längre tid sedan. Vid intervjutillfället mindes han dessvärre inte vilken. Om det var Bergs och Sandbergs bok lät han vara osagt. Informantens mamma, som var uppvuxen i Tollerred och arbetade på Nääs fabriker, ska för många år sedan emellertid ha bekräftat att Portaliden var ett gammalt namn på en bergshöjd som E20 idag sträcker sig utmed. Enligt informanten borde området ha legat på angränsande mark till Nääs ägor år 1829, strax nordöst om Nääs fabriker och Tollerred, och skulle ägts av gårdarna Ormåns och Kärret i Hemsjö socken. Portalidens nordöstra utpost utgörs av höjden Högelid och därefter sluttar den brant utför, ned mot gården Kärrbogärde, i den så kallade Hästebräcken eller Högelidsbacken. Här gick den äldre landsvägen - Kungsvägen. (Informant 3) Backen lär ha varit en mycket besvärlig passage för hästdragna vagnar, särskilt under vår och höst. (Berg & Sandberg, 1992: 38) På 1850-talet beslutades att en ny väg skulle anläggas, för att minska stigningen. Eftersom backen var resultatet av en sänka i landskapet mellan Kärrbogärde och Högelid, byggdes den nya vägen på en kallmurad upphöjning i landskapet, likt en bred mur eller bank, som sträckte sig över sänkan. Byggandet lär ha letts av en självägande bonde från Hemsjö, troligtvis på uppdrag av staten. (Informant 3) Den uppmurade vägbanken är intressant för studien då även den murades i gråsten under ungefär samma tid som ladugården. Dessutom ligger vägbanken strax bredvid Portaliden, varför det skulle kunna vara troligt att vägens gråsten kommer från detta område.

I Tollerred finns ett stort antal byggnader som tillhörde Nääs fabrik och uppfördes under 1900-talets första hälft. Många har hög stenfot eller källarvåning i murad gråsten, dock av mer kvaderlik karaktär. Enligt informanten ska denna sten inte ha hämtats från Portaliden utan från Tollereds stenbrott, nära sjön Torskabottens utlopp i Tollereds ström. På frågan om det kan vara troligt att även stenen till Bergs nybyggen på Nääs under 1820-30-talen kommer från det brottet, svarade informanten att det givetvis är möjligt men inte stämmer överens med de övriga berättelser han hört om ladugårdsbygget. (Informant 3)

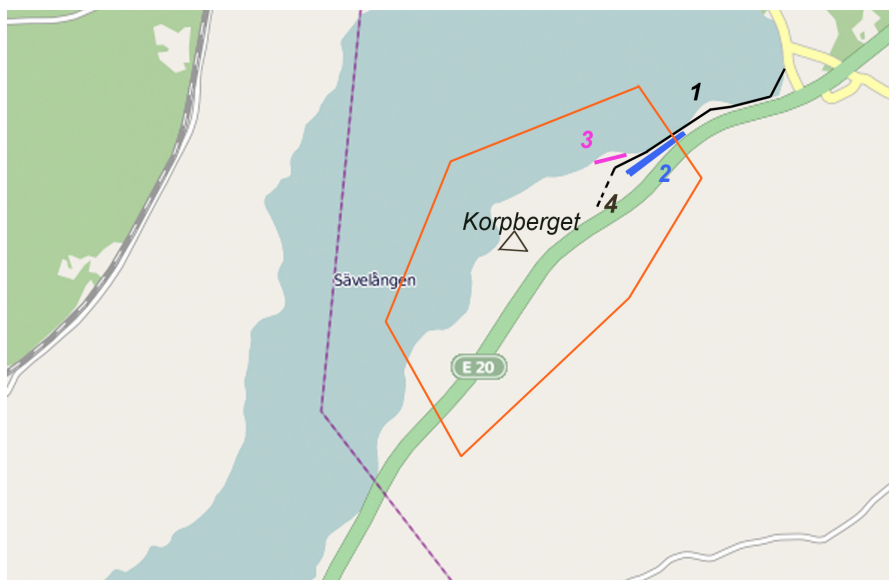

Fig. 8. Portaliden inringat i orange. 1. Gamla Kungsvägen. 2. Den uppmurade vägbanken från 1850-tal. 3. Stenkantad mindre väg, möjligen för stentransport. 4. Hästebräcchan vid Högelid.
Karta: © Open Street Map Contributors

3.1.3 Omständigheter kring byggandet

I boken *Vädtle härad beskrivet* (1887) beskrevs de större gårdarna inom häradet. Författaren målade där upp en fruktansvärd missväxt som drabbade Nääs ett par år före ladugården restes:

År 1826 var ett svårt torkår, som ännu lefver i friskt minne hos de gamle. Ifrån vårsådden till skördetiden föll intet regn. Källor och bäckar uttorkade, och vattnet i åar och sjöar aftog, så att man kunde taga fisk med händerna. Vid skördetiden fans knappast så mycket gröda, att det lönade sig taga till lien. Hungersnöd blef derföre följande år en gifven följd. (Edgren, 1887: 33)

Den förfärliga torkperioden beskrevs också i *Nääs fabrik 1833–1933*. Med hänvisning till landshövdingens femårsberättelse från år 1834 återgavs där hur missväxten som slog till 1826 fick följder ända fram till 1831. I rapporten ska landshövdingen dock ha meddelat att Peter Wilhelm Berg gav pastoratets fattiga arbete inom odling och nybyggnationer samt sålde spannmål billigt och på kredit. (Berg & Berg, 1933: 20)

Den enda berättelse om arbetet med stenbrytning på Nääs som påträffats är från samme informant som ovan, vars farmors farfar lär ha arbetat som stenarbetare på Nääs under 1800-talets första hälft. Denne ska ha varit självägande bonde i Ryggebol i Floda men haft arbetet som en extra inkomst fram till år 1834, då han dog i kolera. I sitt dödsbo lär han ha lämnat efter sig både stenborrh och slägga. (Informant 3)

Om själva ladugårdsbyggandet finns en äldre sägen om att takstolarna och stengavlarna ska ha blåst ner under uppförandet och därefter konstruerades om. Byggmästaren lär ha tagit skammen så hårt att han hängde sig. Sanninghalten i denna sägen har dock inte kunnat bekräftas med hjälp av arkivuppgifter, enligt informanten. (Informant 3)

3.2 Byggnaden

3.2.1 Byggnadsbeskrivning

Nääs ladugård är en stor och rustik gråstensbyggnad i två våningar under ett högt, tegelklätt sadeltak. Byggnaden är cirka 50 meter lång och 20 meter bred och mäter från marknivå tillnock cirka 17 meter. Undervåningens fönster och portar är placerade med jämna mellanrum längs vägglivet och omfattas av rundbågiga tegelvalv, dock med ett fåtal undantag. Övervåningens fönster är halvrunda, så kallade lunettfönster, och är placerade rakt ovanför undervåningens dörr- och fönsteröppningar. Tre skullbroar, en på den södra fasaden och två på den norra, leder upp till ladugårdens övervåning. Norra fasadens broar är konstruerade med samma typ av gråstensmur som övriga byggnaden. Bron på södra fasaden är delvis av trä men har en avsats konstruerad med jord och gråsten. Denna har dock tillkommit under 1900-talet. (Görander, 2012: 28)

Fig. 9. Nääs ladugård.

Foto: A. Görander Frost

3.2.2 Mur och sten

Väggarna är murade med oregelbundet formad gråsten i varierande storlek, sammanfogade med vad som verkar vara till största del kalkbruk. Större stenblock är placerade närmast marken, där muren är 1,5 meter tjock. På andra våningen smalnar muren av till knappt en meter och här är stenarnas genomsnittliga storlek mindre. Genom att studera en påbörjad uttagning i väggen på andra våning går det att konstatera att muren här är en solid fullstensmur. (Se fig. 11) Möjligen är den även det på första våningen men detta kunde inte bekräftas vid den okulära undersökningen. Muren skulle också kunna bestå av två skalmurar med fyllning inuti.

Fig. 10. Murverket. 1. Mindre stenar inklade som skol. 2. Hörnkedjan och den något buktande västra gaveln. 3. Den varierande strukturen och kulören i stenmaterialet vittnar om att stenen inte kommer från ett och samma stenbrott. 4. Enstaka naturligt slipade stenar återfinns i murverket, här i östra logbron.

Foto: A. Görander Frost

Murverket har en oregelbunden skiftläggning men med återkommande avjämningsskift. De större stenblockens ojämnhet har balanserats genom att mindre stenbitar skolats in i mellanrummen mellan de större. Stenen verkar inte ha blivit bearbetad utan de sidor som varit jämnast har fått bilda godsidorna. Fogarna är av varierande tjocklek på grund av stenarnas oregelbundna form. (Se fig. 10 & 11)

Fig. 11. Till vänster: uttagning i murens insida på ladugårdens övervåning. Till höger: bormärken i murverket inringade.
Foto: A. Görander Frost

Till största del verkar stenen ha kluvits med kilar, järnbleck och ibland borr och slägga. Det sistnämnda är synligt då vissa stenars brottsida med borrhål vetter ut mot fasaden. (Se fig. 11) Andra stenar har också brottsidan utåt men där saknas de karaktäristiska borrhålen. Dessa kan alltså blivit kluvna med kilar och bleck. Markfunnen sten, som känns igen på en rundad form på grund av naturlig slipning, återfinns endast i liten skala i muren. (Se fig. 10) Detta innebär dock inte att resterande sten nödvändigtvis blivit bruten ur berg. Den skulle också kunna härröra från större stenblock som lossnat från bergssidorna genom till exempel frostsprängning och därefter kluvits i mindre delar för att användas som byggnadssten.

Ladugårdsstenen består till största del av en granitisk gnejs i varierande kulör och struktur med vissa inslag av diabasliknande stenmaterial. Denna kraftiga variation tyder på att stenen inte är bruten ur ett och samma stembrott, utan är tagen från flera platser. (Informant 2)

3.2.3 Bergs övriga gråstensbyggnader

Gråsten i andra byggnationer som uppfördes under 1820-50-talen av Peter Wilhelm Berg, ser ut att vara huggen, bearbetad och murad på ett liknande sätt som ladugårdsstenen. Bergarterna i stenmaterialet är även här så pass blandade att även de ser ut att komma från ett större område. (Informant 2) (Se fig. 12)

Fig. 12. Byggnader med gråstensmur, uppförda på Nääs och i Tollerød före 1859. Övre fabriken, Mellan-Nääs, Nedre fabriken och stenfoten på stallet. Längst ner till höger syns östra slottsflygelns stenfot, som är murad under 1700-talet.

Foto: A. Görander Frost

Byggnader inom fabriksområdet med gråstensvåning eller stenfot i gråsten, som uppfördes efter år 1859, är väsentligt olika de äldre i avseende av stenens bearbetning och karaktär. Bergarterna är mer granitiska och har samma kulör och struktur över hela byggnaderna, vilket indikerar att stenmaterialet i dessa kommer från ett och samma brott. Stenarna skiljer sig även kraftigt från de äldre då de är huggna till kvadrater och därmed är murade med betydligt smalare fog, utan skol och med vågrät skiftläggning. (Se fig. 13)

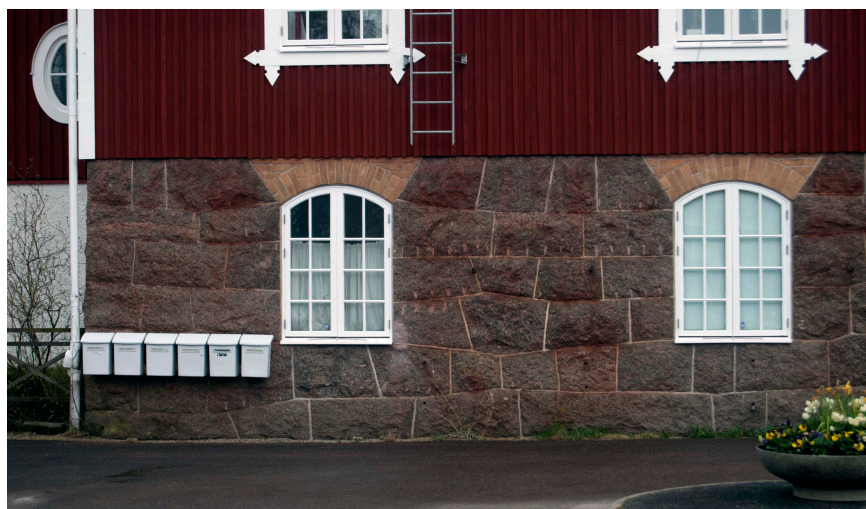

Fig. 13. Yngre byggnad i Tollered, möjligen med sten från Tollered's stenbrott.

Foto: A. Görander Frost

3.3 Landskapet

Landskapet som omger Nääs och Nääs ägor är mycket rikt på sten och har på flera platser ytlig berggrund. Enligt SGU:s bergsgrundskarta är hela området mycket rikt på gnejsiga bergarter och inga tydliga granitiska utsnitt passande för byggnadssten finns utmärkta. Vid fältundersökningen visade sig dock kartan vara generaliserande vad gäller detta. Inom ett mindre område kan bergarterna skifta kraftigt mellan mer eller mindre granitiska, gnejsiga och skiffriga.

Nedan beskrivs de studerade landskapsutsnitten närmare.

3.3.1 Portaliden

Det område som utgör Portaliden är ett tydligt exempel på en återkommande terräng i det område som utgjorde Nääs ägor 1829. Portaliden består av en bergig terräng som följer sjön Sävelångens strand över en sträcka på cirka 800 meter. Terrängen sluttar nedåt i nordvästlig riktning mot sjön. Längs med bergssidans högsta del är idag E20 dragen, vilket har resulterat i att bergets övre del är delvis bortsprängd. Närmast sjön övergår berget till talusbranter, det vill säga rasbranter bestående av stenar och block. Talusbranter har tillkommit bland annat genom frostsprängning som fått stenmaterial att lossna från bergssidan. (www.ne.se) Marken närmast sjökanten består av en blandning mellan kalt berg och ett tunt och osammanhängande jordtäckte. På det vilar varierande mängder av block och stenar i växlande storlek. (Se fig. 14) Ibland avslutas bergssidan i lodräta bergväggar cirka 50 meter från strandkanten. Korpberget är ett exempel på en sådan bergssida. (För karta se fig. 8) Nedanför bergväggen ligger rasmassorna utspridda.

Fig. 14. Talusbranter vid Portaliden.

Foto: A. Görander Frost

Berggrunden vid Portaliden består främst av granitisk migmatitisk gnejs och granit. Bergarten karaktäriseras av en slirig struktur, där mineralen ligger i band. (Informant 2) Vid Korpberget övergår berggrunden till att också vara ställvis skiffrig, vilket i stort är gällande för hela det område som utgjorde Nääs ägor år 1829. Inslag av porfyriska eller ögonförande samt kvarts-fältspatrika bergarter finns också söder om Nääs udde. (www.maps2.sgu.se) (Se fig. 15)

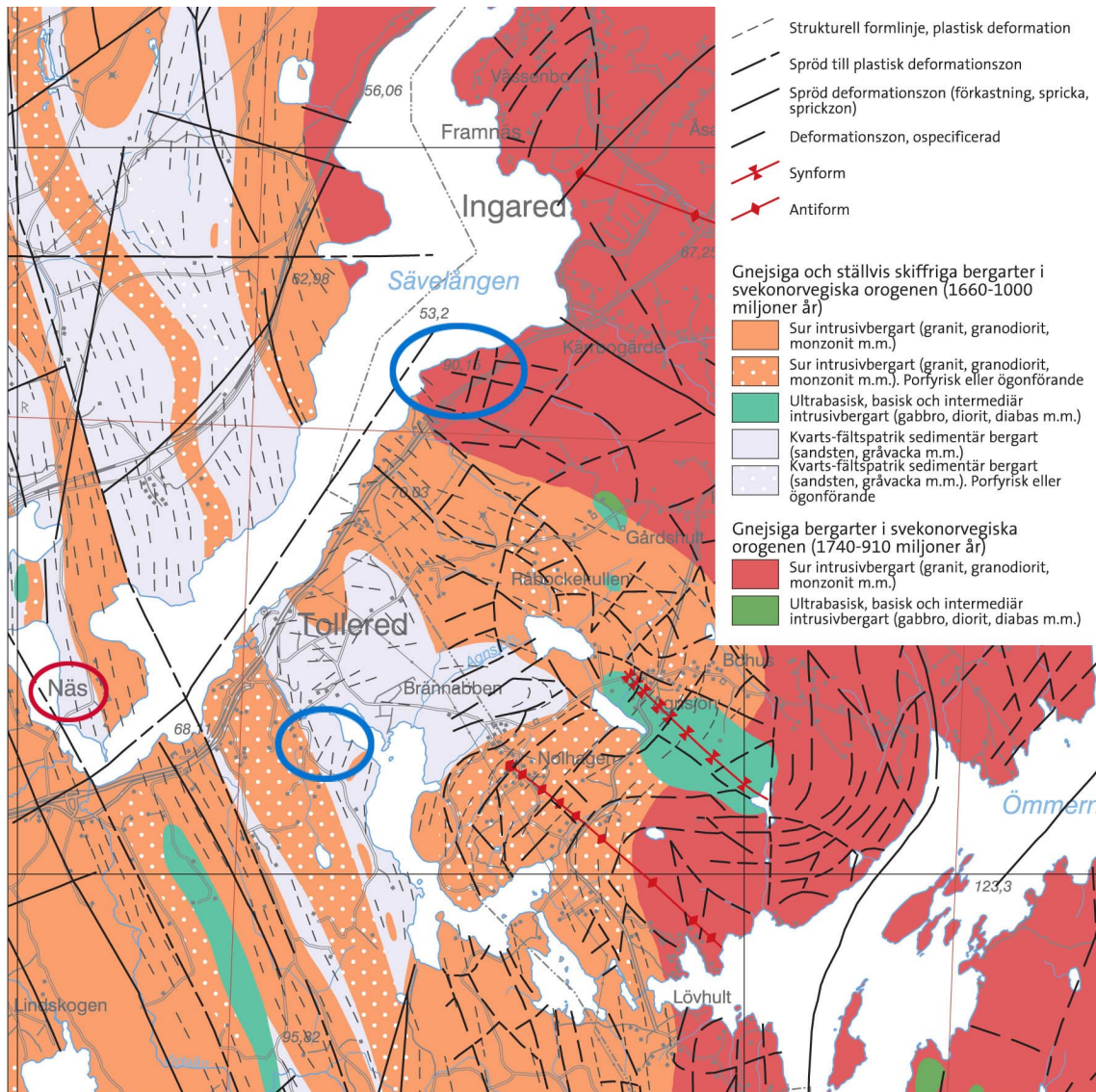

Fig. 15. Berggrundskarta över Nääs och Tollereds. Portaliden och Tollereds stenbrott inringat i blått .
Karta: © Sveriges geologiska undersökning.

Enligt SGU:s beskrivningar till berggrundskartorna över området har en mängd små och igenväxta stenbrott påträffats, troligtvis gäller det mestadels brott för byggnadssten för lokalt bruk. Dessa har dock inte ritats in på kartorna. (SGU, 1978: 81) Berggrunden där dessa mindre stenbrott återfinns består ofta av gnejser som är surt granitiska och fältspatrika. Dessa kan ibland vara rekristalliserade, vilket gör dem så gott som massformiga, vilket är gynnsamt vid stembrytning. (SGU, 1980: 79).

Fig. 17. Kungsvägen och den uppmurade vägbanken från 1850-talet. *Foto: A Görander Frost*

Vid Högelidsbacken eller Hästebräcken finns idag synliga rester av den äldsta bevarade landsvägen; Kungsvägen, som går att se som en tydligt flack och smal väg längs med strandkanten från gården Kärrbo-gärde och ända upp till Högelid. (För karta se fig. 8) Den nyare, uppmurade vägbanken från 1850-talet finns också kvar och är synlig som en uppmurad vägbank strax söder om den äldre vägens sträckning. Murverket är, bortsett från att det är kallmurat, konstruerat med samma typ av förband som i ladugårdsväggarna. Block i varierande storlek är fastkilade med skol. Stenarna ser ut att innehålla liknande bergarter som återfinns i ladugården och brottytor och borrhål indikerar att de bröts och klövs på ett liknande sätt som gråstenen på Nääs. (Se fig. 16)

Fig. 16. Mindre, stenkantad väg, möjligen för stentransport. *Foto: A. Görander Frost*

Längs strandkanten, i sydvästlig riktning från den punkt där de båda äldre vägsträckningarna leder upp mot Högelid, finns en svagt synligt utplanad vägsträcka som avtar efter cirka 30 meter, då landskapet övergår i den typ av talusbrant som nämndes tidigare. Denna vägsträcka är kantad av stenblock i de storlekar som återfinns runt platsen. Stenarnas raka placering längs vägens norra sida tyder på att de placerats där av människor. Möjligen har vägen använts för transporter av sten när vägbanken byggdes. (Se fig. 17)

3.3.2 Tollereds stenbrott

Tollereds stenbrott lär ligga mellan sjön Torskabottens västra strand och en mindre grusväg, i närheten av sjöns utlopp i Tollereds ström. (Informant 3) Stenbrottet påträffades emellertid inte under fältundersökningen, vilket kan bero på att området är kraftigt igenväxt och därmed svåröverskådligt samt att brottets exakta position på kartan var okänd vid fältbesöket.

Området runt stenbrottet består till största del av barrskog i en kuperad terräng med växelvis stenig mark under ett tunt jordtäckte och sänkor av kärliknande karaktär. Berggrunden består här, liksom i det övriga området, av gnejsiga och ställvis skiffriiga bergarter. (www.maps2.sgu.se) (Se fig. 15)

3.4 Äldre kartor och arkiv

3.4.1 Nääs ägo gränser

På den häradsekonomiska kartan från 1890-97 utgörs Nääs ägor endast av en smal tunga som sträcker sig i sydlig riktning från Nääs udde och därmed på andra sidan vattnet om huvudbyggnaden och ladugården. (RAKA: Nääs) Denna ägo gränns är dock inte densamma som rådde då Peter Wilhelm Berg köpte Nääs och uppförde ladugården eftersom marken delades mellan hans barn efter hans död år 1854. (Görander, 2012: 24) Det område som utgjorde Nääs ägor under åren för ladugårdens uppförande är alltså den mark som utgör Stora Nääs, Lilla Nääs samt Nääs Fabrikers ägor på den häradsekonomiska kartan. Undantag är marken norr och väster om sjön Torskabotten och väster om Tollereds ström, som ingick i Tollereds Skattegården. På denna gårds mark låg Tollereds stenbrott. (LSA: Skallsjö socken Tollereds) Säteriets östra gräns tycks i övrigt gått i linje med gränsen mellan Vättle och Kullings härader.

Gränsdragningen bekräftas av en rågångskarta (NFA: # Kartor och ritningar från Kartia), samt det köpebrev som utfärdades på 1820-talet av Nääs tidigare ägare Jean von Utfall, där de underliggande hemmanen är utskrivna samt vilka gårdar som betalade frälseränta till Nääs. (NFA: F2)

Det bör tilläggas att den ägo gränsdragning som visas på kartorna nedan ska ses som skissartad, då de exakta gränserna inte kunnat fastställas med säkerhet. Gränserna på kartan är utritade av författaren utifrån vetskapen om Nääs underliggande gårdarnas placering på kartan från 1890-97. Dessa gårdar bör inte ha skiftats mellan 1829 och 1897 eftersom de hörde till säteriet.

Kartorna tyder alltså på att varken Tollereds stenbrott eller Portaliden låg inom Nääs ägor. (Se fig. 18 & 19)

3.4.2 Tecken på stenbrott

På de historiska kartor över Nääs och omgivande landskap som använts i undersökningen har inga indikationer på stenbrott upptäckts. (RAKA: Borås; Nääs; Skallsjö; Öjared;

Hemsjö; LSA: Skallsjö socken Floda; LMA: Laga skifte 1836) På dessa kartor finns noteringar och symboler om att landskapet vid både Portaliden och Tollereds stenbrott bestod av bergig skogsmark men i övrigt har ingen information som tyder på stenbrytning påträffats. Det finns också Laga skifteskartor från 1835-36 respektive 1851 över de nämnda områdena, eftersom dessa tillhörde kronoskattehemman i Hemsjö och Skallsjö socken. Även här går det att utläsa att på båda platserna bestod av bergig mark men ingen information om stenbrott påträffats. (LSA: Skallsjö socken Tollerred; LMA: Laga skifte 1851; Laga skifte 1836)

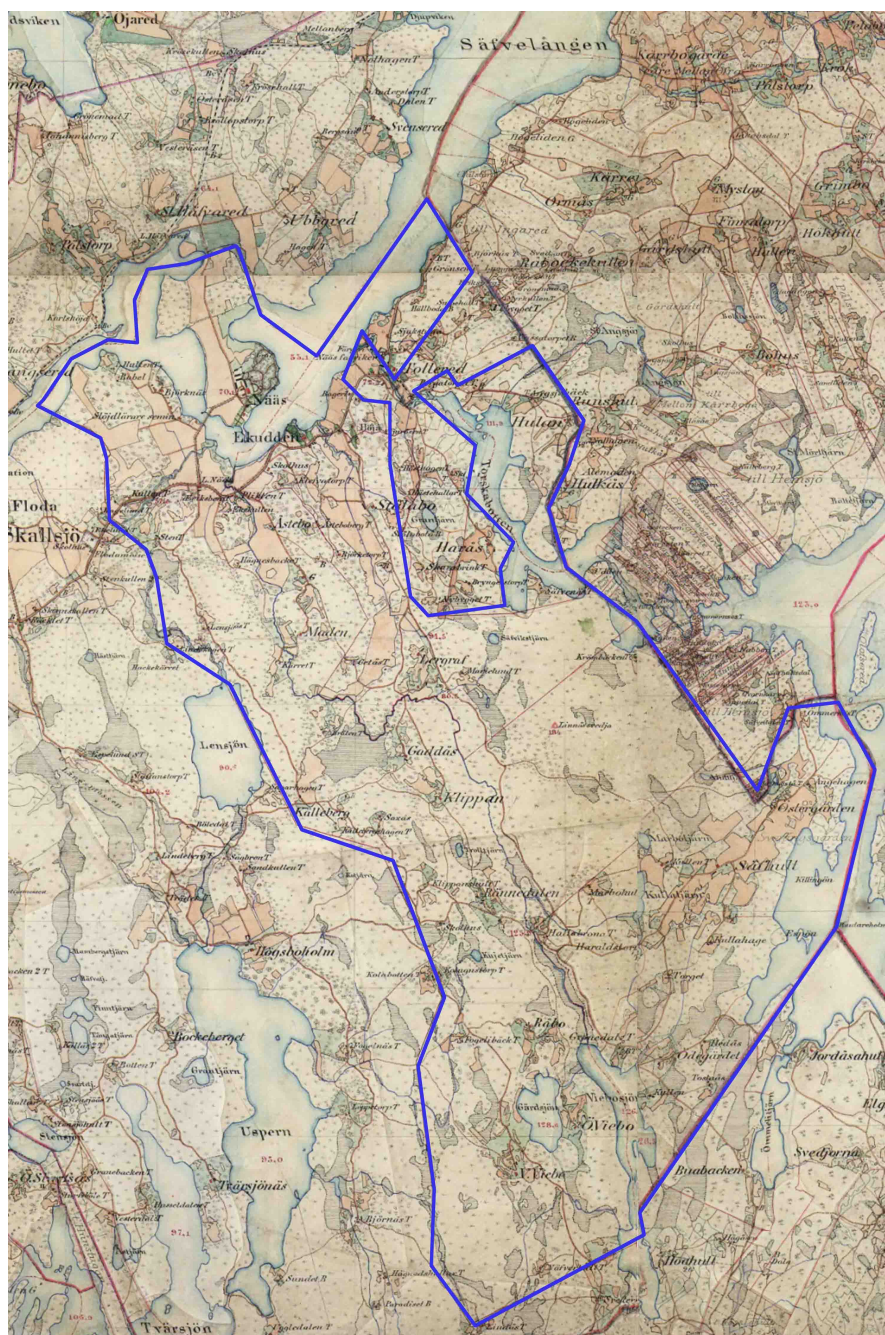

Fig. 18. Häradsökonomiska kartan från 1890-97. Ungefärlig skiss över mark motsvarande Nääs ägo gränser år 1829. Karta: Lantmäteriet

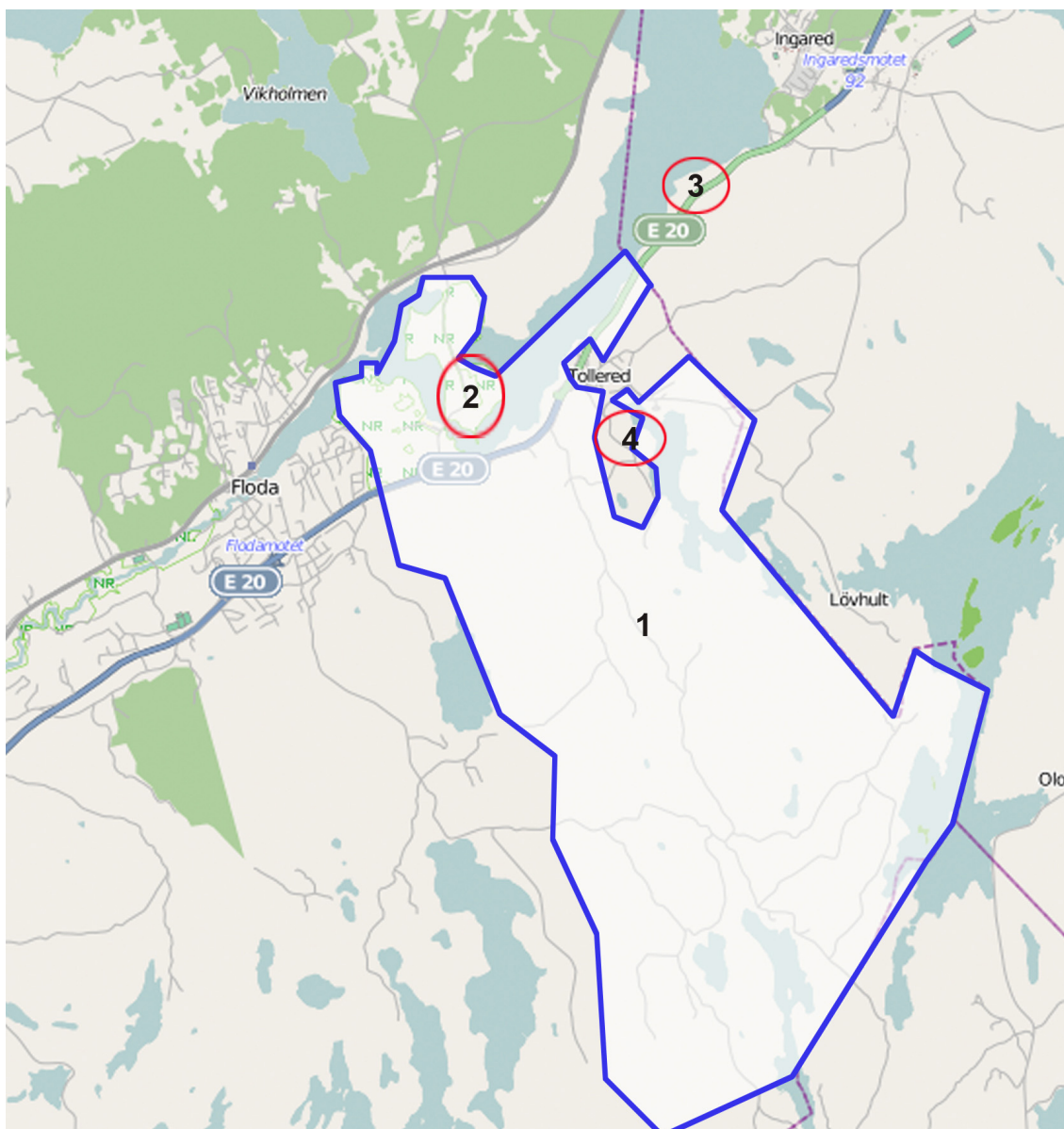

Fig. 19. Dagens karta. 1. Ungefärlig skiss över mark motsvarande Näs ägo­gränser år 1829. 2. Näs huvudbyggnad och ladugård på Näs udde. 3. Portaliden 4. Tollered's stenbrott.

Karta: © Open Street Map Contributors

3.4.3 Brandförsäkringar

Utifrån de brandförsäkringshandlingar som utfärdades i takt med att nybyggnationer och renoveringar blev klara på Nääs går det att fastslå att majoriteten av byggnaderna var uppförda i, i huvudsak, trä eller tegel. (Se tabell 1 & 2) I endast två av 17 byggnader som omnämndes i försäkringarna, var stommen helt byggd i gråsten. Utöver ladugården gällde detta det äldsta brännvinsbränneriet, uppfört strax efter familjen Bergs tillträde på Nääs. Ytterligare två byggnader bestod ungefär till hälften av gråsten. Detta gällde det andra brännvinsbränneriet strax söder om stenbron (BFV 15496) samt huvudbyggnadens äldsta delar där första våning och källaren var av gråsten. (BFV 16664) Gråstensmurarna i sätesbostaden var emellertid uppförda långt före Bergs tid på Nääs.

Värt att notera är dock att så gott som alla byggnader, oavsett byggnadsmaterial, hade stenfot och yttertrappa i kluven gråsten, enligt försäkringshandlingarna. Dessa är dock inte värderade i brandförsäkringarna, vilket anges vara på begäran av säteriets ägare. (BFV 15496, BFV 16664, BFV 16665) Så är också fallet med det brännvinsbränneri vars undervåning är byggd i gråsten. Där är endast trästommen medtagen i värderingen. (BFV 15496)

Huvudsakligt byggnadsmaterial i byggnader på Nääs som omnämndes i brandförsäkringen år 1830. (BFV 15496)					
<i>Trä</i>	<i>Tegel</i>	<i>Gråsten</i>	<i>Gråsten/Trä</i>	<i>Tegel/Trä</i>	<i>Gråsten/Tegel</i>
6		1	1		

Tabell 1. Byggnadsmaterial på Nääs enligt brandförsäkringen 1830.

Huvudsakligt byggnadsmaterial i byggnader på Nääs som omnämndes i brandförsäkringen år 1836. (BFV 16664, BFV 16665)					
<i>Trä</i>	<i>Tegel</i>	<i>Gråsten</i>	<i>Gråsten/Trä</i>	<i>Tegel/Trä</i>	<i>Gråsten/Tegel</i>
1	6	1			1

Tabell 2. Byggnadsmaterial på Nääs enligt brandförsäkringen 1836.

Den ekonomiska värderingen i brandförsäkringarna är i övrigt intressant att studera då den ger indikationer om byggnadsmaterialens värde. Ladugårdens gråstensmur, som var 90x36 alnar stor till ytan och cirka 25 alnar hög, och därmed innehöll en mycket stor volym byggnadsmaterial, värderades år 1836 till 5156 riksdaler banco. Tegelstommen i det betydligt mindre stallet, (39x16 alnar stor till ytan och 5¾ alnar hög) värderades i samma försäkringshandling till 4206 riksdaler banco. Stenfoten av gråsten i den sistnämnda byggnaden värderades till 482 riksdaler banco, vilket ger stallets stomme ett motsvarande totalt värde av 4688 riksdaler banco. (BFV 16664) Med andra ord; endast 468 riksdaler banco skiljde byggnadsstommarnas värde åt.

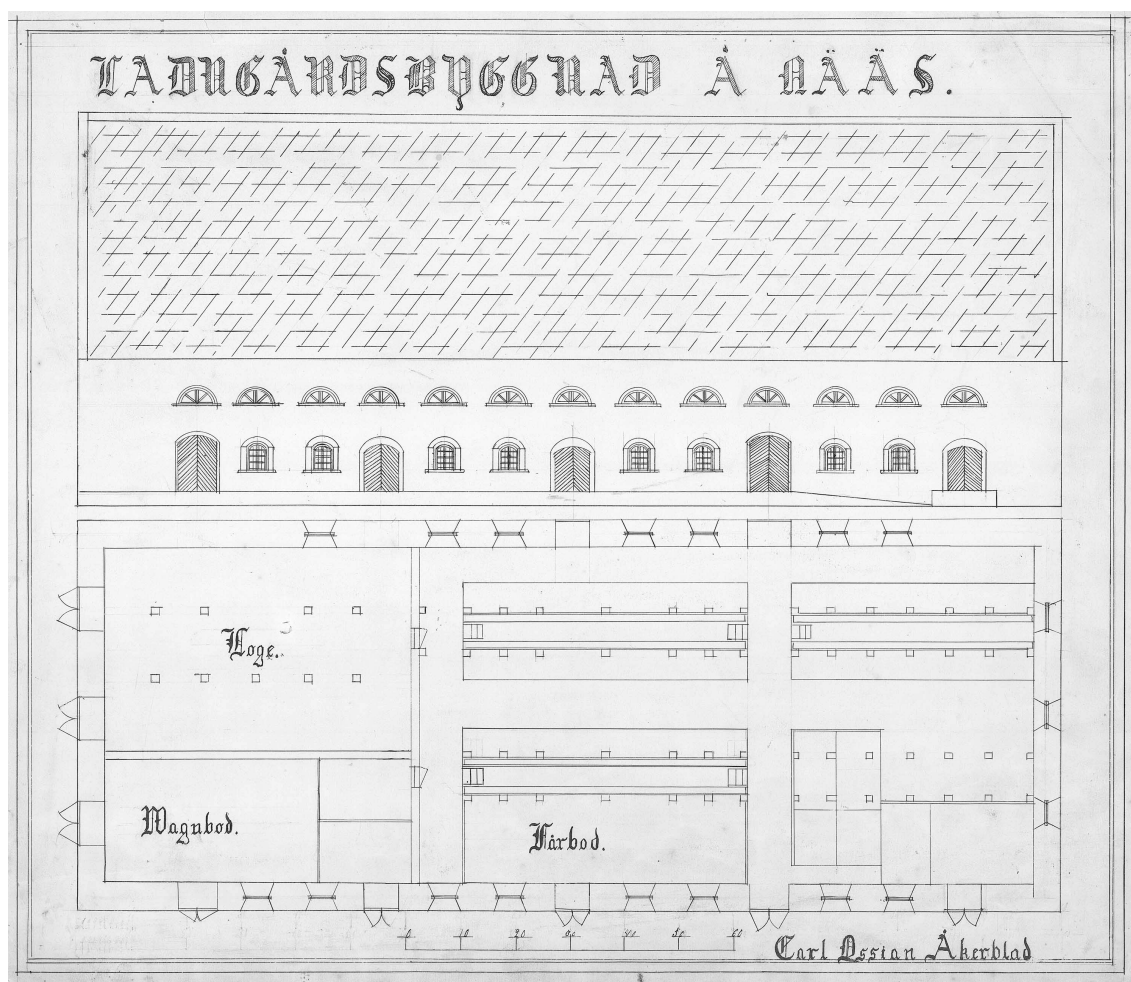

Fig. 20. Uppmättningsritning . Elevarbete av Carl Ossian Åkerblad 1874.

Ingår i: August Abrahamsons Stiftelses samlingar

4. DISKUSSION, ANALYS OCH SLUTSATSER

4.1 Stenens ursprung

Varifrån stenen till ladugårdsbygget hämtades har inte kunnat säkerställas i undersökningen. De muntliga och skriftliga utsagorna samt byggnads- och landskapsundersökningarna pekar på att stenen delvis skulle kunna vara hämtad från det större område av talusbranter, som i uppsatsen benämns Portaliden. Om så är fallet togs stenen från angränsande markägares utmarker. Om Berg då betalade markägaren för stenen har inte varit möjligt att bekräfta eftersom kassaböcker från tiden inte påträffats.

Bergarterna i ladugårdsstenen är lika de som finns lokalt, varför man dock inte kan utesluta att gråstenen istället skulle kunna komma helt eller delvis från någon annan plats i närområdet, exempelvis från Nääs egna marker, såsom från Tollereds stenbrott. Att gråstenen i ladugården enbart kommer från det sistnämnda brottet är dock uteslutet. Sten i byggnader i Tollerred som tillkommit efter 1859, består av en betydligt mer homogen och granitisk bergart än den i ladugården. Detta utesluter ju givetvis inte att ladugårdsstenen delvis kan ha kommit från Tollereds stenbrott.

Portaliden bör emellertid ha varit en bra plats att hämta sten ifrån. Förutom den stora mängden lösa block, har den ett bra läge vid sjökanten. Att köra sten med släde över isen hade varit ett effektivt transportsätt runt 1830. Avståndet mellan Nääs och Portaliden över sjön är tre till fyra kilometer, vilket hade inneburit en transportsträcka på drygt 30 minuter med häst eller ox. Detta förutsätter dock att isen var tillräckligt bärkraftig under vintern eller vintrarna i fråga.

Eftersom inga spår efter borrhål eller stenflisor från stembrytning eller bearbetning har påträffats inom området Portaliden finns emellertid inga säkerställande tecken på att stenen faktiskt hämtades just där. En närmare landskapsundersökning och/eller en geologisk provtagning hade möjligen kunnat ge ett tydligare resultat. Här finns med andra ord två svagheter i den empiriska undersökningen – geologiskt fastställande samt påvisande av fysiska spår i landskapet. Anledningen till detta är, som anges i inledningskapitlet, den tidsmässiga begränsningen för uppsatsarbetet. I dessa två frågor finns därför möjlighet till fortsatta studier. Det är dock inte säkert att fysiska spår efter stembrytning i bergssidorna skulle kunna påvisas, eftersom stenen kan ha kommit från lösa block i rasbranten som sedan hävts upp och förflyttats i sin helhet på slädar. Om spillsten ändå förekom skulle denna kunnat ha tillvaratagits för att användas som skol vid murningen. Belägg för ett sådant resonemang finns i den talusbrant som ligger närmast den så kallade Hästebräcken eller Högelidsbacken. Den mindre väg som leder längs med sjöstranden i västlig riktning, bort från Kungsvägen och den uppmurade stenvägen, talar för att sten till byggandet av den upphöjda, nya vägen under 1850-talet hämtades mycket nära byggarbetsplatsen. Inte heller här har emellertid märken efter borrhål eller stenspill påträffats inom tidsramen för undersökningen.

4.2 Stembrytning, transport och murning

Gråstenen i Nääs ladugård murades med kluven sten som antingen brutits från berg eller från lösa block. Denna blandades med liten del markfunnen sten. Som nämns ovan är det därför inte omöjligt att den delvis kom från Portaliden. Med utgångspunkt i denna teori kan ett hypotetiskt scenario målas upp kring arbetet med stenen. Större block som låg i rasbranterna kan ha hävts upp ur jorden med hjälp av en vågt för att sedan ha kluvits.

Arbetet utfördes högst sannolikt med kilar och järnbleck samt med borrh och slägga och leddes av personer med kunskap och erfarenhet av stenarbete. En sådan person kan informant 3:s farmors farfar ha varit. Berättelsen om hans extrainkomst som stenarbetare på Nääs indikerar att arbetet inte endast utfördes av dagsverksarbetare utan även av personer utifrån, som normalt inte ingick i säteriets organisation. Övriga gråstenskonstruktioner på Nääs och i Tollered från 1800-talets första hälft, inklusive den uppbyggda stenvägen från 1850-talet, är konstruerade med liknande murförband och teknik som ladugården. Sammantaget berättar det om en lokal kunskap och tradition gällande stembrytning och gråstensbyggande.

Eftersom stenen inte kunde muras när det var minusgrader skedde murningen under vår och sommar. Åren då ladugården restes ska enligt berättelserna ha varit ovanligt torra, vilket kan ha påverkat murverket negativt. Några tecken i byggnaden på detta har emellertid inte hittats. Missväxten på grund av den hårda torkan ledde troligtvis däremot till att det fanns en stor grupp människor som behövde arbete för att undgå svält, vilket nog gav Peter Wilhelm Berg en stor och relativt billig arbetskraft. Detta bekräftas av landshövdingens femårsberättelse från år 1834.

4.3 Beställaren, hans samtid och profant gråstensbyggande

Det verkar som om Peter Wilhelm Berg, i egenskap av beställare, satsade på gråsten när det kom till byggnationer som skulle vara långsiktigt inkomstbringande. Valet av en källarvåning i gråsten i ett stort antal byggnader på fabriksområdet visar på detta men tydligast manifesteras det i ladugården. Jordbruk var ju trots allt säteriets huvudnäring fram till Nääs fabrik tagit fart på mitten av 1830-talet. Kanske berodde Peter Wilhelms stenvurmande på det som hans efterlevande släktingar hävdar; att han hade sett hur Göteborg eldhärjades och därför ville bygga i något beständigt. Troligtvis var han också väl införstådd med det tidiga 1800-talets skärpta lagstiftning angående stenbyggande i städerna och ville inte vara sämre i sitt rurala mini-välde. Det ter sig också som Peter Wilhelm ville ge många av sina byggnader en viss evighetskaraktär, vilket tegel- men kanske framför allt tjocka gråstensmurar illustrerar. Detta visar sig kanske tydligast citatet från sonen Pierres brev, där han skrev angående sin far och hans gråstenbyggnationer:

Han säger det ska stå för efterkommande ---. Pappa lägger ner stora summor där. (Berg & Berg, 1933: 20)

Citatet ger också en indikation om kostsamheten i att bygga med sten. Den rika tillgången på gråsten i Nääs närområde var en förutsättning för denna typ av byggande under 1820 - 30-talen men det innebar inte att det var ett billigt byggnadsmaterial. Eftersom tegel producerades på Nääs var detta byggnadsmaterials värde knutet till kostnaden för arbetskraft och ved att elda bränneriugnarna med. Väl tillverkat var det enkelt och därmed billigt att mura och transportera, jämfört med gråstenen. Om gråstenen inte bröts på Nääs egna marker kan den ha köpts från den/de markägare som hade sådana fyndigheter, alternativt kan Berg ha betalat för rätten att bryta sten på annan gårds mark. Några indikationer på detta har som sagt inte påträffats. Om det var tegel eller gråsten som ansågs mest dyrbart kan brandförsäkringsuppgifterna ge en fingervisning om. Då stallets tegelstomme tillskrevs endast cirka 8 % lägre värde än den samtida gråstensladugårdens stomme, trots ladugårdens betydande större storlek och materialvolym, indikerar att tegel hade ett högre värde än gråsten. Även noteringarna om att gråsten i stenfot inte upptogs i

försäkringen på Bergs begäran förstärker denna bild. Det senare kan dock möjligen också tyda på att gråsten ansågs så beständigt och ohotat vid brand att brandförsäkring av denna byggnadsdel inte var nödvändigt.

Att ladugården inte är putsad förbryllar. En vilja att visa på materialet blev vanligt först under 1800-talets andra hälft men inte heller de andra byggnaderna i sten, varken i tegel eller i gråsten, är putsbeklädda. Huvudbyggnaden med dess tillhörande flyglar är dock undantag, som har en slät, vitmålad puts. Här kan emellertid förklaringen finnas. En sådan förfining som slät puts kanske inte ansågs nödvändig eller passande för ekonomibyggnader. Väggbeklädnaden ur det perspektivet kan ha signalerat en tydlig åtskillnad mellan herrskapets domäner och de anställdas.

Sammanfattningsvis kan sägas att det i stenrika områden som Skallsjö socken troligtvis har funnits en befintlig gråstensbyggartradition på 1830-talet. Det storskaliga byggandet med gråsten var fortfarande förbehållet kyrkan och de högre samhällsskikten vid 1800-talets början men kunskapen om stenbrytning, forsling och murning ter sig ha varit en lokalt rotad kunskap hos de lägre skikten.

Om Bergs gråstensbyggande sågs som ett tecken på ekonomiska tillgångar, makt och ingenjörsmässigt kunnande blir inte självklart i undersökningen, häri finns fortfarande utrymme för tolkning. Man bör dock ta med i beräkningarna att en man med hans välstånd, medvetenhet och ambition inte skulle nedlåta sig till att uppföra en oputsad gråstensbyggnad i denna storlek om den inte medvetet signalerade något positivt i hans och hans samtids ögon.

Man kan fastslå att flera frågetecken kvarstår. Den exakta förklaringen till Peter Wilhelm Bergs val av byggnadsmaterial kanske inte går att säkerställa. Istället blir det den fördjupade kunskapen om den förindustriella tidens gråstensbyggande, satt i relation till ett verkligt objekt, ett bidrag till framtida forskning. Inom detta område finns det fortfarande mycket kvar att utforska. Ett fruktbart sätt att bedriva den fortsatta forskningen skulle kunna vara genom jämförande fallstudier.

5. SAMMANFATTNING

Denna kandidatuppsats har tillkommit inom ramen för Bebyggelseantikvariskt program på Institutionen för kulturvård vid Göteborgs Universitet. Uppsatsens huvudsakliga syfte har varit att med hjälp av en fallstudie exemplifiera profant gråstensbyggande på landsbygden i Västergötland under första delen av 1800-talet. Studien har gjorts om Nääs ladugård, uppförd av Peter Wilhelm Berg mellan 1829-31, i Lerums kommun, Västergötland. Val av fallstudieobjekt har grundat sig på byggnadens lokala säregenhet i avseende av att vara en storskalig, profan gråstensbyggnad från denna tid, samt vissheten om vikten av att förstå dess tillkomsts specifika förutsättningar vad gäller material och teknik. Utan kunskap om uppförandet av en byggnad och dess material undermineras förståelsen för de sociala, tekniska och ekonomiska vinster och förluster byggnadens uppförande medförde. Detta kan också bli problematiskt vid restaurering, bevarande och brukande av en byggnad.

Uppsatsen har en bebyggelsehistorisk utgångspunkt som grundar sig på fyra frågor;

- Varför valdes gråsten som byggnadsmaterial till Nääs ladugård?
- Var bröts stenen någonstans? Kom den från mark som utgjorde Nääs egna ägor när ladugårdsbygget påbörjades år 1829, eller köptes den in?
- Hur såg arbetet ut med att bryta, bearbeta, transportera och sedan sammanfoga stenen och under vilka omständigheter genomfördes det?
- Vad berättar Nääs ladugård om profant gråstensbyggande på västgötska landsbygden under 1800-talets första hälft?

Undersökningen har genomförts med ett källpluralistiskt tillvägagångssätt, där källmaterial har insamlats och organiserats enligt fyra kategorier: *Berättelserna*, *Byggnaden*, *Landskapet* samt *Äldre kartor och arkiv*. Materialet har alltså bestått av intervjuer, hembygds litteratur, arkivuppgifter, kartöverlägg samt byggnads- och landskapsundersökningar. På grund av undersökningens tvärvetenskapliga karaktär har det varit nödvändigt att också ta hjälp av geologisk expertis. I uppsatsens undersökningsdel redovisas resultatet av källmaterialsinsamling utan någon inbördes hierarki. Även uppgifter som uppfattats motsägande i källmaterialen har därför redovisats.

I uppsatsens sista kapitel har de indikationer, slutledningar och frågor som frågställningen ställt mot det sammantagna källmaterialet gett upphov till diskuterats och analyserats. Här har det faktiska uppförandet av Nääs ladugård satts i relation till annat profant gråstensbyggande från tidigt 1800-tal. I kapitlet har också diskuterat och analyserat hur materialvalet var förbundet med beställarens idéer, ideal och behov, vilka var präglade av samtiden men också av lokal materialtillgång.

Slutsatser i undersökningen har varit att byggnadsstenen inte består av en homogen bergart, varför den troligtvis är hämtad från ett större område och inte från ett specifikt stenbrott. Undersökningen har visat på att detta område kan ha varit Portaliden, i alla fall delvis. Att säkerställa detta har dock varit svårt inom ramen för undersökningen. Tydligt

blev i alla fall att ladugårdsbygget innebar en stor organisering vad gäller material och hantverk, vilket motiverades av beställarens önskemål om byggnader med långsiktighet och beständighet.

Då kunskap samt behov av inkomster fanns hos lokalbefolkningen och materialtillgång fanns i närområdet står det klart att gråsten inte var ett helt främmande materialval. Uppgifter angående byggnadens ekonomiska värde under 1830-talet har indikerat att byggnadsmaterialet i sig inte ansågs särskilt kostsamt i jämförelse med tegel. Dock ska här tilläggas att de höga, oputsade stengavlarna ändå troligtvis signalerade makt, ekonomiskt välstånd och ingenjörsmässigt kunnande i samtidens ögon.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Arkiv

Gävle

Rikets allmänna kartverks arkiv (RAKA)

Borås J243-33-1: Generalstabskartan 1869

Näås J112-33-17: Häradsekonomska 1890-97

Skallsjö J133-7B2j64: Ekonomiska kartan 1962

Öijared J133-7B3j64: Ekonomiska kartan 1962

Hemsjö J133-7C3a64: Ekonomiska kartan 1962

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA)

Skallsjö socken Floda nr 1-2: Geometrisk ägoavmätning 1655

Skallsjö socken Tollered nr 1-3: Laga skifte 1835

Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMA)

15-SKA-29: Laga skifte 1836

15-HEE-113: Laga skifte, Ägoutbyte 1851

Göteborg

Näås fabriks AB:s arkiv (NFA)

Kartor och ritningar från Kartia, A08407: ”Karta öfever rågången i skogsmarken...”, 1827-1921

F 2: Fastighetshandlingar, volym 2

Stockholm

Brandförsäkringsverket (BFV)

Skallsjö. Näs. 1830. Fnr 15496.

Skallsjö. Näs. 1836. Fnr 16664.

Skallsjö. Näs. 1836. Fnr 16665.

Muntliga källor

Erik Sturkell, Professor i geofysik, Göteborgs universitet, Samtal 27 mars 2013. (*Informant 1*)

Krister Svedhage, FD Universitetslektor, Göteborgs universitet, Samtal och fältbesök 4 april 2013. (*Informant 2*)

Lars-Erik Karlsson, Hembygdsforskare, Skallsjö hembygdsförening, Inspelad intervju och fältbesök 3 april 2013, Telefonsamtal 15 april och 17 april 2013. (*Informant 3*)

Tryckta källor

Litteratur

Andersson, Karin & Hildebrand, Agneta (1988). *Byggnadsarkeologisk undersökning: det murade huset*. 2., rev. uppl. Stockholm: Informationsenheten, Riksantikvarieämbetet

Arnborg, Gunnar (1980). *Stenmur'n: odlarmöda i Västergötland*. Mölnlycke: H. G. Arnborg

Berg, Arno & Berg, Gunnar (1933). *Nääs fabrik 1833-1933: minnesskrift utgiven med anledning av 100-årsminnet av Nääs fabriks grundläggning*. Göteborg

Berg, Gunnar (1976). *Nääs: kort historik*. Floda: Galleri Mellan-Nääs

Berg, Gunnar (1978). *Tollered: ett brukssambälles uppkomst och utveckling*. [Tollered]: [Förf.]

Berg, Ingvor & Sandberg, Kerstin (1992). *Peter Wilhelm Berg: Nääs slott och Nääs fabrik*. [Lerum]: [K. Sandberg]

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.) (2008). *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Edgren, F E (1887). *Vädtle härad beskrivet.: [Vättle härad.]*. Göteborg:

Ferm, Olle & Andersson, Roger (red.) (1991). *Kyrka och socken i medeltidens Sverige: en samling uppsatser*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Florén, Anders & Ågren, Henrik (2006). *Historiska undersökningar: grunder i historisk teori, metod och framställningsätt*. 2., [uppdaterade] uppl. Lund: Studentlitteratur

Friberg, Gunnel & Sundnér, Barbro (red.) (1996). *Natursten i byggnader. Skaraborgs och Älvsborgs län*. 1. [uppl.] Stockholm: Institutionen för konservering, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer

Friberg, Gunnel & Sundnér, Barbro (red.) (1996). *Natursten i byggnader. Stenen i tiden: från 1000-talet till 1940*. 1. [uppl.] Stockholm: Institutionen för konservering, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer

Gardelin, Gunilla (2006). *En värld av sten: stenbyggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Licentiatavhandling Lund: Lunds universitet, 2006

Görander, Amanda (2012). *Nääs ladugård. Bebyggelsehistorisk uppsats*. Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet 2012

Holm, Rurik (red.) (1943). *Nääs 1872-1942: minnesskrift. D. 2*. Göteborg: Aktiebolaget Bokförmödlingen för kulturvård, Göteborgs Universitet

Karlson, Valfrid (1907). *Lärobok i busbyggnadskonstruktioner: närmast avsedd för de tekniska elementarskolorna*. 2, Murar- och stenbuggararbeten. Stockholm: Norstedt

Lagerlöf, Selma (1906-1907). *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm: Bonnier

Lange, Ulrich (2011) *Ladugården: Om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*. Stockholm: Nordiska Museets förlag Stockholm.

Martins Holmberg, Ingrid (2010) *Amnesins platser. Romska tärtläger i minnespolitikens kraftfält*. Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs Universitet 2010

Myrdal, Janken (2007) Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket I: *Historisk tidskrift*. Nr 127:3 - 2007. Stockholm: Svenska historiska föreningen

Sandström Malinowski, Eva och Johansson, Tommy (2007). Murning och putsning I: *Hantverket i gamla hus*. 4., rev. uppl. (2007). Stockholm: Balkong i samarbete med Svenska byggnadsvårdsföreningen

Sundén, Barbro (red.) (1993). *Natursten i byggnader. Teknik & historia*. 1. uppl. Stockholm: Institutionen för konservering, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer

Sveriges geologiska undersökning (1978). *Berggrundskartan Göteborg SO. Beskrivning till berggrundskartan Göteborg SO = Description to the map of solid rocks Göteborg SO*. Stockholm: SGU

Sveriges geologiska undersökning (1980). *Berggrundskartan 7C Borås SV. Beskrivning till berggrundskartan Borås SV = Description to the map of solid rocks Borås SV*. Uppsala: SGU

Sturkell, Erik, Eliasson, Thomas & Lange, Ulrich (2012) Fasader i Göteborg I: *Geologiskt forum: Sveriges enda geologiska populärvetenskapliga tidskrift*, nr 76/2012. Uppsala: Geologiska föreningen

Rothstein, E. E. von (2003[1890]). *Allmänna byggnadsläran*. Faks.-utg. Kristianstad: Accent

Werne, Finn (1993). *Böndernas bygge: traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Höganäs: Wiken

Internetbaserade källor

Bebyggelseantikvariskt program, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet
<http://www.conservation.gu.se> (Hämtat 19 maj 2013)

Lars Roede, Norsk biografisk leksikon, I: Store norske leksikon
http://snl.no/.nbl_biografi/Arno_Berg/utdypning (Hämtat 9 april 2013)

Nationalencyklopedin
<http://www.ne.se/talus/324124> (Hämtat 12 maj 2013)

Sveriges geologiska undersökning, Berggrundskarta 1:50 000
http://maps2.sgu.se/kartgenerator/maporder_sv.html (Hämtat 9 maj 2013)

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

Framsidas bild & fig. nr 1, 3, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17
Foto Amanda Görander Frost 2012 – 2013.

Fig. nr 2

Flygfoto Fotograf: Foto Aero Materiel A/b nr 6778, AXEL ELIASSONS
KONSTFÖRLAG A.-B.. STOCKHOLM 1933

Ingår i August Abrahamsons Stiftelses fotoarkiv.

Tillstånd för publicering: August Abrahamsons Stiftelse via antikvarie Gunilla Hallset,
130513.

Fig nr. 4, 5, 7, 8, 19

Kartor © Open Street Map contributors (www.openstreetmap.org/copyright)

(Redigerad av Amanda Görander Frost, maj 2013)

Fig. nr. 6

Flygfoto Lerums kommun.

Tillstånd för publicering: Ulf Lindblad, Enhetschef Karta/IT, Lerums kommun 130522
(Redigerad av Amanda Görander Frost, maj 2013)

Fig. nr. 15

Berggrundskarta 1: 50 000 © Sveriges geologiska undersökning.

(Redigerad av Amanda Görander Frost, maj 2013)

Fig. nr. 18

Häradsekonomska kartan © Lantmäteriet

(Redigerad av Amanda Görander Frost, maj 2013)

Fig. nr. 20

Uppmättningsritning av Carl Ossian Åkerblad, elevarbete 1874

Ingår i August Abrahamsons Stiftelses Arkiv, Kart- och ritningssamlingen.

Tillstånd för publicering: August Abrahamsons Stiftelse via antikvarie Gunilla Hallset,
130513.

Tabell nr. 1 & 2

Byggnadsmaterial på Nääs av Amanda Görander Frost, april 2013.

